

SƏRTİB İSLAMOĞLU

**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK
ELMİNİN İNKİŞAFINDA RUS
TÜRKOLOQLARININ ROLU
(1920-1960-cı illər)**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

SƏRTİB İSLAMOĞLU

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK
ELMİNİN İNKİŞAFINDA
RUS TÜRKOLOQLARININ
ROLU
(1920-1960-cı illər)

“Elm və təhsil”
Bakı- 2024

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının
6 dekabr 2024-cü il tarixli iclasının 8 №-li protokoluna
əsasən çap olunur.*

Elmi redaktor: **Nadir Məmmədli**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **İsmayıl Kazımov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Dilbər Camali
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**Sərtib İslamoğlu (Məhərrəmov Sərtib İslam oğlu). Azərbaycan dilçilik
elminin inkişafında rus türkoloqlarının rolu (1920-1960-cı illər).
Bakı, “Elm və Təhsil”, 2024, 128 s.**

Azərbaycan dilçilik elminin formalaşması və inkişafında
mühüm rol oynamış rus türkoloqlarının elmi-nəzəri, praktik
fəaliyyətinə və tarixi xidmətlərinə həsr olunmuş bu monoqrafiya
elmi sevən, ona ürəkdən rəğbət bəsləyən təəssübkeş Vətən
övladları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4602000000
N-98-2024 qriffli nəşr

DOI <https://doi.org/10.36719/2024/689>
© Sərtib İslam oğlu Məhərrəmov, 2024

GİRİŞ

Azərbaycan dilçiliyinin tarixini nəzərdən keçirdikdə bir sıra mühüm problemlərlə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyinin 1920-ci ildən əvvəl və sonrakı dövrdə formalaşması və inkişafında rus dilçi-türkoloqların misilsiz xidmətlərini aydın müşahidə etmək olur. Azərbaycan dilinə rus dilli türkoloqların, bütövlükdə türkoloqların münasibəti bu dilin Yaxın Şərqdə, Zaqafqaziyada geniş yayılması ilə əlaqədardır. Vaxtilə Lermontovun, Bestujev-Marlinskinin və başqalarının Azərbaycan dilini Şərqin fransız dili adlandırması fikri də bunu bir daha sübut edir.

Azərbaycan dilçiliyinin formalaşması və inkişafında faydalı rol oynayan rus dilçi-türkoloqların rolu yalnız praktik məqsədlər daşıyan lüğət və dərsliklərin tərtibi ilə məhdudlaşmır. Rus dilçi-türkoloqları dilçilik nəzəriyyələrini daha da inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan və digər türk dillərini müqayisəli tədqiq etməklə və ya Azərbaycan dilini müstəqil tədqiq obyektinə seçməklə dilin konkret nəzəriyyəsinə ictimai praktikasına ilə əlaqələndirib tədqiq etmişlər. Lakin bu tədqiqatlar ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif mahiyyət daşıyırdı ki, bütün bunlar dilçilik tarixində öz elmi mənzərəsini tapmışdır.

Dilçilik tarixi ilə bağlı fərqli dövrlərdə yazılmış həcmcə çox da böyük olmayan əsərlər əlamətdar ildönümlər və yubileylər münasibətilə yazılmış, başlıcası

isə həmin araşdırmalar tarixi-xronoloji ardıcılığın dar, mahiyyət etibarilə çox da geniş olmayan çərçivəsindən kənara çıxmamışdır, xüsusilə ənənəvi xarakter daşımışdır. Bu da bir həqiqətdir ki, Azərbaycan dilçiliyinin yaranması, formalaşması və inkişafı tarixi və həmin prosesdə rus türkoloqlarının rolunun tədqiqi, müxtəlif nəzəriyyə və meyillərin araşdırılması dilçiliyin bu günü və gələcəyi üçün yeni perspektivlər açır. Bununla yanaşı, həm 1920-ci ilə qədərki dövrdə, həm də sonralar Azərbaycan dilçiliyinin ümumi vəziyyəti, təşəkkülü, elmi qrammatikanın yaradılması ilə digər sahələrin – dil tarixi, lüğətçilik, dialektologiya, müasir dil və s. inkişaf yolu, milli kadrların yetişdirilməsi kimi problemlərin tədqiqi və aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili türk sistemli dillərə daxildir. Bizcə, türk dillərinə dair, xüsusən türk dillərinin qrammatik quruluşu və digər problemlərinə dair yazılmış hər bir tədqiqat əsəri həm türkologiyanın, həm də Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün mühüm bir amildir. Azərbaycan dilçilik elminin (1920-1960-cı illər) yaranmasında və inkişafında N.İ.Aşmarin, N.K.Dmitriyev, və b. türkoloqların fəaliyyətlərinin xüsusilikdə tədqiqi də problemin aktuallığını şərtləndirən mühüm amildir¹.

¹M.Hüseynzadə. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. (Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərləri”), 1960, Bakı. № 2, s.45-54; M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rus alimlərinin rolu. (Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. İctimai elmlər seriyası). 1964, Bakı. № 3, s. 37-44; M.Ş.Qasımov. Sövet dövründə Azərbaycan dilinin tədqiqi məsələsi. (Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri). 1957,

Azərbaycan dilçilik elminin yaranmasında və inkişafında mühüm xidmətləri olmuş rus türkoloqlarının fəaliyyətini təhlil etmək, 1920-ci ilə qədərki dövrə kimi rus türkoloqlarının Azərbaycan dilçiliyinə dair tədqiqatlarının ümumi xülasəsini vermək, Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinin (dil tarixi, dialektologiya, lüğətçilik, müasir dil) inkişafında, Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yaranması ilə bir sıra nəzəri problemlərin həlli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində rus türkoloqlarının xidmətini dilçilik tarixinin ən son nailiyyətləri baxımından səciyyələndirmək, bununla yanaşı, milli kadrların hazırlanması və elmi tədqiqat işlərinin planlaşdırılmasında qabaqcıl rus türkoloqlarının əsərlərini tədqiq etmək və bütün bunların timsalında Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi haqqında ərtaflı nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq araşdırmanın əsas məqsədi olmuşdur.

Tədqiqatın yeniliyi kimi Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrləri, 1920-ci ilə qədərki dövrdə Azərbaycan dilinin tədqiqinin əsas istiqamətləri, Azərbaycan dilçilik elminin təşəkkül, rus türkoloqlarının Azərbaycan

Бакі. № 2, с. 177-187; С.Е.Малов. "Советская тюркология" за 30 лет (1917-1947). (Вестник Академии Наук Казахской ССР). 1949, № 5, с. 94-97; М.Ш.Ширалиев. Об актуальных задачах Азербайджанского языкознания. "Советская-тюркология", 1975, № 3. с. 3-6; М.Ш.Ширалиев. Развитие Азербайджанского языкознания. Советская тюркология», 1977, Баку, А 6. с. 40-48; М.Ш.Ширалиев. Н.И.Ашмарин и развитие Азербайджанское языкознания. «Советская-тюркология». 1970, Ваку. № 6. с. 70-76; А.И.Кононов. Некоторые вопросы дальнейшего развития тюркского языкознания. «Советская тюркология». 1978, Ваку. № 2. с. 3-8 və s.

dili və onun türk dilləri içərisində mövqeyi haqqında dilçiliyin ən son nailiyyətləri baxımından elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmış, ilkin olaraq rus dilçi – türkoloqlarının Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrini, xüsusən qrammatikanın nəzəri məsələlərinin həllində və milli kadrların hazırlanmasında N.İ.Aşmarin, N.K.Dmitriyev və b.-nin fəaliyyətini tədqiq edib, dilçiliyin bu günü və gələcəyi üçün bilavasitə mənbə rolu oynaya biləcək nəticələrin çıxarılması Monoqrafiyanın elmi yeniliyi olmuşdur.

Tədqiqatın obyektı. Türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə dair müxtəlif dövrlərdə rus türkoloqları tərəfindən yazılmış və tərtib olunmuş kiçik həcmli əsər və monoqrafiya, müxtəlif çeşidli lüğətlər, Azərbaycan dilçiliyi tarixinə dair yazılmış məqalələr, türkoloji qurultay və konfrans materialları, ayrı-ayrı hesabat mətnləri tədqiqatın obyektı olmuşdur.

Tədqiqatın predmeti. Azərbaycan dilçilik elminin 1920-1960-cı illərdəki inkişafında rus türkoloqlarının əsərlərinin təhlili predmet kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatın əsas metodu olan müqayisəli – tarixi metod, təsviri metodun spesifik üsullarından diaxron və sinxron aspektlərdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqat digər türk dilçilərinin, ümumiyyətlə türkologiyasının inkişafında rus türkoloqlarının əsərlərinin nəzəri baxımdan rolunu bir daha tədqiq etmək üçün, həmçinin praktiki cəhətdə Azərbaycan dilçiliyi tarixinə dair dər-

lik, dərs vəsaiti hazırlamaq işində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Aprobasiya. Monoqrafiyanın müxtəlif fəsillərinə dair məqalə, tezis və materiallar “Nitq mədəniyyəti məsələləri”, “Azərbaycan onomastikası məsələləri” (I-II hissə), “Elm və həyat” jurnalı və s. məcmuə və topluslarda çap olunmuşdur.

Monoqrafiyanın quruluşu. Monoqrafiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Nəticədə tədqiqat prosesində müəllifin gəldiyi qənaət - nəzəri və praktik əhəmiyyəti olan xülasələr ümumiləşdirilmişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat hissəsində isə tədqiqatın elmi mənbələri, xüsusən elmi-təcrübi xarakterli əsərlərin adları öz əksini tapmışdır.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ VƏ ONUN TƏŞƏKKÜLÜ

1.1. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrləri

Dilçilərin türk dillərinə, həmçinin Azərbaycan dili-nə marağı ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif məqsədlərlə olmuşdur. Bəlkə də bu fərqlilik dövrlərin konkret xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Modelləşdirmənin dilçiliyə tətbiqinin bəhs etdiyimiz mərhələsi bir daha tələb edir ki, tarixi-müqayisəli, tipoloji metodların, diaxron və sinxron aspektlərə əsaslanılmaqla meydana gələn zəngin elmi nəzəriyyələrin yarandığı dövrlər öz spesifikasiyasını nəzərə almaqla dövrləşdirilsin. Məhz buna görə də dilçiliyin dövrləşdirilməsi ayrı-ayrı dilçiləri uzun müddət maraqlandırmışdır. Məsələn, A.M.Qurbanov dilçiliyin inkişaf tarixini üç dövrə bölməklə bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində ilk addım atmış olur. Müəllif qeyd edir: **“Birinci mərhələ** - eramızdan əvvəlki zamanlardan başlamış XVI əsrə qədər; bu mərhələdə dilə dair müxtəlif mülahizələr, dil hadisələri haqqında fikirlər meydana çıxmış, dilçilik təşəkkül tapmışdır.

İkinci mərhələ - XVI-XIX əsrləri əhatə edir; bu mərhələ elmin şaxələnməsi, yeni-yeni metodların işlə-

nilməsi və seçilməsi ilə fərqlənir”². **III mərhələni yazmaq lazımdır.**

J.B.Loya isə dilçilik tarixini, əsasən, müqayisəli-tarixi metodun dilçiliyə tətbiqindən əvvəlki dövrü “başlanğıc” dövrü, sonrakı dövrü isə “müqayisəli-tarixi metodun kəşfi və inkişafı” dövrü adlandırır³. Dilçiliyin tarixinə dair ən qiymətli əsərlərdən biri hesab olunan “Очерки по истории лингвистики” əsərinin müəllifləri dilçiliyin inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa üstünlük verirlər:

I. Adlandırmaq qaydalarını müəyyənləşdirən və fəlsəfə sistematikasını çərçivəsindən doğan dilin antik fəlsəfəsində adlandırma nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə ibtidai xarakterli ilkin nəzəriyyədir.

Odur ki, adlandırma nəzəriyyəsi dil haqqında xüsusiləşdirilmiş bilikdən məhrumdur, buna görə də o, dilçilik korpusuna daxil olmur. Lakin onun nəzərdən keçirilməsi dilçiliyin predmetinin təşəkkül tapmasını və onun inkişafının dilçilik tarixində izlənilən bir sıra xüsusiyyətlərini başa düşmək baxımından vacibdir.

II. Qərbin və Şərqlin antik və Orta əsrlər qrammatikasında təmsil edilən antik qrammatik ənənələr.

Bu dövrdə, hər şeydən əvvəl, adlar (və qismən dilin digər vahidləri) arasında lingvistik münasibətləri müəyyənləşdirmə vasitəsilə dilin sistemini verən və dillə

² A. Qurbanov Dilçiliyin tarixi. 1976, Bakı, s.5.

³ Я.В. Лоя. История лингвистических учений. Москва, 1968, с.14

ünsiyyət qaydalarını dürüsləşdirən qrammatik nəzəriyyə yaranır.

III. Dil sistemlərinin ümumiliyini aşkara çıxaran və dilçilikdə yeni dövr (elmi dilçiliyin birinci dövrü) açan universal qrammatika.

IV. Aşağıdakı üç sahəni: 1) dillərin genetik ümumiliyinin tədqiqi ilə məşğul olan müqayisəli-tarixi dilçiliyi; 2) dillərin mədəni-tarixi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq dil quruluşlarının tiplərini öyrənməklə məşğul olan müqayisəli-topoloji dilçiliyi; 3) linqvistikanın daxilində dilin fəlsəfəsini formalaşdırən, təsviri və müqayisəli tədqiqatlar əsasında ümumlingvistik sistematika ilə məşğul olan, ümumi dilçilik nəzəriyyələrinin başlanğıcını verən nəzəri dilçiliyi özündə birləşdirən müqayisəli dilçilik;

V. Dilin fəlsəfi bölməsində psixolingvistika və sosiolingvistika konsepsiyalarını dürüsləşdirən sistemli dilçilik.

VI. 1) Dilin daxili quruluşunu tədqiq edən, dillə digər işarə sistemləri arasında münasibətlər yaradan; 2) dilçilik metod və metodikaları nəzəriyyəsinə dürüsləşdirən, linqvistik modelləşdirmə üçün əsas verən struktur dilçilik⁴. Konkret olaraq yalnız Azərbaycan dilinin və onun tədqiqi tarixinin dövrləşdirilməsi də dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

⁴ T.A.Amirova, B.A.Olbxovikov, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. Москва, 1975, с. 28-29.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin tədqiqi və araşdırılmasına Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından bir neçə əsr qabaq başlanılmışdır. Məhz bu cəhəti əsas tutan M.Ş.Qasımov “Sovet dövrünə qədər Azərbaycan dilinin tədqiqi məsələsi” məqaləsində Sovet hakimiyyətinə qədər Azərbaycan dilinin tədqiqi tarixini təxmini də olsa iki dövrə bölmüşdür:

- 1) XI əsrdən XIX əsrin birinci rübünədək olan dövr;
- 2) XIX əsrin birinci rübündən Sovet hakimiyyəti qurulanadək olan dövr⁵.

M.Ş.Qasımovun bu bölgüsünün davamını, yəni sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrlərini M.Hüseynzadə də ustalıqla ayırmışdır. Belə ki, müəllif “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı” məqaləsində yazır: *“Başqa elmlər sahəsində olduğu kimi, Azərbaycan dilçilik elmi də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində çox böyük inkişaf mərhələləri keçmişdir”*.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafını tarixi cəhətdən nəzərdən keçirməli olsaq, onu zaman etibarilə bir-birindən kəskin fərqlənən iki dövrə ayırmalıyıq. Birinci dövrə XI əsrdən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrü, yəni 900 ildən artıq olan bir dövrü, ikinciyə isə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonrakı dövrü, yəni vur-tut 40 illik bir dövrü daxil et-

⁵ Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. 1957, Bakı. № 12. c. 177.

mək olar”⁶. Lakin biz tədqiqatımızın mövzusunə və xarakterinə uyğun olaraq Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa üstünlük veririk:

I dövr: 1920-ci illər. Bu dövrdə, əsasən, Azərbaycan dilçiliyi özünün təşəkkülünü keçirir. Yerli kadrlar və rus türkoloqları Azərbaycan dilinə dair praktik xarakterli dərslik və dərs vəsaitləri yazır. Ana dili özünün zəngin faktları ilə bütövlükdə dilçiliyin tədqiq obyektinə çevrilir.

II dövr: 30-cu illər. Bu dövr isə dilçilik sahəsində milli kadrların yetişməsi və Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinə (dil tarixi, dialektologiya, müasir dil və s.) yalnız marağın güclənməsi ilə xarakterizə olunmur, həm də 30-cu illərin axırlarından ilkin tədqiqat əsərləri yazılmağa başlayır.

III dövr: 40-60-cı illər və sonrakı dövr. Bu dövr də artıq Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yara-dılması, bilavasitə rus türkoloqlarının qayğısı nəticəsində milli kadrların inkişafı, ayrıca dil institutunun yara-dılması və bir sözlə, dilçiliyin bütün sahələrinə aid fundamental tədqiqatların yaranması ilə xarakterizə olunur.

Struktur baxımdan bu bölgülər bir-birindən fərqlənsə də, lingvistik tipologiyaya görə biri-birini tamamlayır. Odur ki, mahiyyət etibarilə eyni prinsipə əsaslanan

⁶S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərləri”. 1960, Bakı, № 2, c..45.

bu bölgülər Azərbaycan dilçiliyi üçün də əhəmiyyətli-dir və bu tədqiqatın əsas problemləri həmin dövrlərin və ya mərhələlərin başlıca xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

Dilçilik tarixində inqilab və ya əsaslı dönüş hesab olunan tarixi-müqayisəli metodun daha geniş tətbiqi dövründən, yəni XIX əsrdən əvvəlki dövrlərdə yalnız müəyyən məqsədlərlə yazılmış lüğətlər və əsasən, dini məktəblərdə tədris olunmaq üçün dərslik mahiyyəti daşıyan ayrı-ayrı əsərlər mövcud idi. Lakin XIX əsrdən başlayaraq, dilçilər, xüsusən rus türkoloqları digər türk dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinə xüsusi maraq göstərmiş və öz əsərlərində bu dilin əsasən qrammatik xüsusiyyətlərini analiz etmiş, bəzən də digər qohum olan və ya olmayan dillərlə müqayisədə Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarını nəzəri və praktik aspektdən şərh etmişlər.

Rus dilçi-türkoloqları XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilini türk dilləri çərçivəsində əsasən onu digər qohum türk dillərindən ayırmadan tədqiq etmişlər. Lakin 1920-ci ildən sonra, müstəqil Azərbaycan dilçiliyi təşəkkül dövrünə qədəm qoymuş rus dilçi-türkoloqlarının bilavasitə rəhbərliyi və istiqamətvericiliyi ilə milli dilçiliyimiz sovet dilçiliyinin müstəqil inkişaf edən və ümumi dilçilik nəzəriyyələrini zənginləşdirən bir qolu olmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə (30, 40-50-ci illərdən sonrakı dövr) artıq Azərbaycan dilçiliyinin yeni sahələrinin (dialektologiya, üslubiyyat, dil tarixi, riyazi dilçilik,

tərcümə dilçiliyi və s.) və şöbələrinin (semasiologiya, leksikoqrafiya, fonetika və s.) diferensiallaşması prosesi sürətlənmişdir.

1930-cu illərin sonu, 40-cı illərin əvvəllərində rus dilçilərindən bəziləri Azərbaycan dilinin kökünü, mənşəyini araşdırmağa xüsusi meyl edir, onu (Azərbaycan dilini – S.M.) hətta türk dilləri ailəsindən ayıraraq Midiya dilləri qrupuna aid edir, dilin müasir iltisafı quruluşunu inkar edirdilər⁷. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də Azərbaycan sovet dilçiliyinin inkişafı öz mayasını qabaqcıl rus dilçiliyindən alır və bu dilçiliyin ən böyük nailiyyətlərinə arxalanırdı.

1.2.Sosialist inqilabına qədərki dövrdə (1920) Azərbaycan dilinin tədqiqi problemləri

Yaxın Şərqdə ümumi ünsiyyətə xidmət Azərbaycan dili (M.Y.Lermontov) həmişə görkəmli alimlərin, səyyahlar, o cümlədən də dilçi və etnoqrafiya mütəxəssislərinin diqqətini cəlb etmişdir. Xüsusən XI əsrdən başlayaraq ərəb filoloqları və türk xalqlarının içərisindən çıxan şəxslər türk – Azərbaycan dilinə dair bir sıra əsərlər yazmış, lüğətlər tərtib etmişlər. Həmin əsərlərdə türk-Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu və sövtiyyəti (fonetika) haqqında maraqlı fikirlər mövcud olmuşdur. Bu fikirlər sovet dövrü Azərbaycan dilçiliyinin təşəkkülü və inkişafında nəzərə çarpacaq xidmətləri

⁷ Böyük Sovet Ensiklopediyası, 1940, I cild.

olan rus dilçi-türkoloqlar üçün bir mənbə olduğundan, onlardan bəzilərini xatırlamaq vacibdir.

Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi hesab edilən həmin mənbələrdən ən çox əhəmiyyətli İbn Hövqəlin baxışlarıdır. O, hələ IX-X əsrlərdə Azərbaycanda bir sıra dillərin, xüsusən Azərbaycan dilinin geniş yayıldığını qeyd edərək yazırdı: *“Mən bunu özüm bir çox şəhərləri gəzənə qədər inkar edirdim. Hər şəhərin Azərbaycan və fars dillərindən başqa öz dilləri vardır”*⁸.

A.Axundovun aşağıdakı mülahizəsi də bu cəhətdən maraqlıdır. O yazır: *“Azərbaycanın görkəmli alimləri çox qədim zamanlardan başlayaraq, xalqın mədəniyyət və maarifi ilə möhkəm bağlı olan bu elm sahəsinə böyük maraq göstərmiş, Şərqi geniş yayılmış dillərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. XI əsrin görkəmli alimlərindən Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli Xətib Təbrizinin üslubiyyəatə aid çoxlu əsərləri olmuşdur”*⁹.

XI əsrin görkəmli alimi Mahmud Kaşğarının “Divanı-lügət-it-türk” əsəri də digər türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilinin həmin dövr mənzərəsini yaratmaq baxımından diqqəti xüsusilə cəlb edir. Mahmud Kaşğari əsərdə türk dillərinin lüğətinə aid material verməklə kifayətlənməyib, türk dillərinin öz dövrünə görə geniş müqayisəli təsvirini vermişdir. O, divanında türk dilli tayfaların dilinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini

⁸ Azərbaycan tarixi. 1961, I cild, s. 187.

⁹ A.Axundov. Ümumi dilçilik. 1979, Bakı, s. 62.

müqayisəli surətdə izah edərək dilin təmizliyi haqqında maraqlı fikir irəli sürmüş, qənaətlərini əsasən folklor-dan – ağız ədəbiyyatından gətirdiyi faktlarla sübut etməyə çalışırdı.

Mahmud Kaşğari ayrı-ayrı tayfa dillərini, hətta şivələri də müqayisə etmiş, onların saflığı, təmizliyi haqqında bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür: *“Şivələrin ən təmizi türk dilindən başqa bir dil bilməyən, farslara qarışb şəhərlərə getməyən türklərin danışdığı şivədir. İki dili bilən və şəhər əhalisinə qarışan türklərin dili pozulmazdır”*¹⁰.

Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, ərəb qrammatikaları səpkisində və türk dilini ərəblərə öyrətmək məqsədilə yazılmış bu kitabda Kaşğar, Uyğur və s. türk tayfalarının dillərinə aid zəngin lüğət və folklor materialı vardır.

Həmin materiallar içərisində isə Azərbaycan dilinə aid olan faktlar da əsas yer tutur.

Əlbəttə, “Divan-lüğət-it-türk” əsərində bir tayfa adı kimi Azərbaycan sözüne rast gəlmirik: lakin buna baxmayaraq, xüsusən sözlərin ifadə şəkilləri Azərbaycan dilinin o dövrdəki (XI əsr) vəziyyətinə əsasən uyğun gəlir.

M.Kaşğarının əsərinin giriş hissəsindən məlum odur ki, o, yaxın Şərq ölkələrinə, Orta Asiyaya və Zaqafqaziyaya səyahət etmiş, bu yerlərdə yaşayan əhəlinin

¹⁰ M.Ş.Qasımov. Sovet dövrünə qədər Azərbaycan dilinin tədqiqi məsələsi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. 1975, Bakı. № 12.

adət-ənənələrini öyrənmişdir. Odur ki, Mahmud Kaşğari əsərində 22 qədim türk tayfasının adını çəkir və onların dillərindən bəhs edir: Əfşar, Bayat, Salıqlar, Tükər, Tuturqa, Bayandur və s. belə tayfalardandır ki, bu tayfaların böyük bir qismi Azərbaycan ərazisində, ümumiyyətlə, Zaqafqaziyada mövcud olmuşdur. Akad.Bartoldun və bir sıra başqa tarixçi şərqşünasların qeyd etdiklərinə görə, həmin tayfalardan bəziləri sonralar, təni XIV-XV əsrlərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu adlanan dövlətlərin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

“Divani-lügət-it-türk” əsərində aşağıdakı mövzular əhatə olunmuşdur:

- 1) müraciət məqsədilə verilən müqəddimə;
- 2) əsərin tərtib sistemi haqqında məlumat;
- 3) həmin dövrdə yaşayan türk tayfalarının dilləri haqqında ümumi məlumat;
- 4) bu tayfaların etnoqrafiyası haqqında məlumat;
- 5) hərflər (səslər) haqqında məlumat;
- 6) türk tayfalarının dillərinin morfologiyası haqqında məlumat.

Əsərin əsas cəhətlərindən biri də budur ki, M.Kaşğari dərinlən bildiyi Çin və qədim Hind dilçiliyi ilə yanaşı, eyni dərəcədə bütün dünyada klassik məktəb səviyyəsinə qalxan klassik ərəb dilçiliyinin prinsiplərini və əsas xüsusiyyətlərini də türk dillərinə tətbiq etmiş, daha doğrusu, ərəb dilinin qayda-qanunları prizmasından türk dillərinin və onun şivələrinin materiallarını tədqiqata cəlb etmişdir.

Müəllifin fikirləri, tutuşdurma və müqayisələri bütövlükdə nəinki yalnız Azərbaycan dilinin, hətta digər türk dillərinin tədqiqi üçün də rus dilçi-türkoloqlarının araşdırmaları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Dilçilik qayda-qanunlarının təsdiqi üçün istinad olunan materiallar isə faktik yazılı bədii əsərlərdən deyil (bəlkə də bu əsərlər hələ məlum deyildi), canlı danışığ dilindən, folklor materiallarından, xüsusən klassik mahnı və tuyuqlardan gətirilirdi. Maraqlıdır ki, həmin faktların əksəriyyəti müasir Azərbaycan dili ilə, xüsusən oğuzların nadir incisi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”la daha çox səsleşir. Lakin dilçilik qayda və qanunları Kaşğar türklərinin – uyğurların dilinin qayda-qanunu kimi tədqiqatçılar tərəfindən təqdim olunsada, burada XI əsr Azərbaycan dilinin qrammatikası, fonetikası, leksikologiyası öz əksini tapmışdır.

Lüğətdə adı çəkilən tayfalar və onların dili müasir Azərbaycan dialekt və şivələri üçün də əhəmiyyətli mənbədir, eyni zamanda digər türk dillərinin dialektlərinin tədqiqi üçün də qiymətli faktlar mövcuddur. Bu faktlar həmçinin rus dilçi-türkoloqlarının türk-Azərbaycan dilinin dialektologiyasının tədqiqi üçün də əhəmiyyətli idi.

S.E. Malovun qeyd etdiyi kimi burada (“Divani-lüğət-it-türk” əsərində - S.M.) o dövrdəki türk tayfalarının sakin olmaları haqqında tarixi, etnoqrafik, coğrafi

məlumatlar vardır¹¹. Digər tədqiqatçıların fikrincə, eyni zamanda “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin birinci cildindən də məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğari türk dillərinin nəhvinə aid “Kitabi-cəvahir-ün-nəhv fillüğət-üt-türk” adlı ikinci bir əsər də yazmış, lakin həmin əsər bizim əlimizə vaxtında gəlib çatmamışdır.

Bizim eranın XIII əsrində yaşayıb yaratmış və Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, milli mənsubiyyət baxımından türk (azərbaycanlı – S.M.) olan Əlsəid Cəmaləddin ibn-ül Mühənnanın “Kitab hilliyyət-ül-insan və Hilbət-ül-lisan” (miladi XIII əsr) əsəridir. Mahmud Kaşğarının əsərində olduğu kimi, bu əsərdə də türk dillərinə, xüsusən Azərbaycan dilinə aid zəngin material vardır.

Xüsusən bəzi tədqiqatçılar bu əsərin bilavasitə Azərbaycan dilindən bəhs edən bir əsər olması və Azərbaycanda yaranması fikrini irəli sürmüşlər. Məsələn, prof. M.P.Melioranski əsərin beş əlyazma nüsxəsini (Oksfordda 3, Parisdə 1, Berlində 1) əldə etmiş və bunlar üzərində uzun müddət tədqiqat aparmışdır. O, həmin əlyazmalardan birincisini daha mükəmməl hesab edərək, bunun əsasında 1900-cü ildə “Filoloq-ərəb türk dili haqqında” adlı doktorluq Monoqrafiyasını yazmışdır.

M.P.Melioranski əsərinin müqəddiməsində göstərir ki, *“bizim müəllifi” əsəri (əsərin müəllifi İbn-ül Mü-*

¹¹S.E. Malov. Памятники древнотюркской письменности, 1951, Москва: с. 305.

*hənnə olması Melioranski üçün məlum deyildir) indiki Azərbaycana aiddir*¹².

Bunun üçün Melioranski iki faktı əsas götürmüşdür: a) əlyazmasının 81-ci səhifəsində müəllif tərəfindən onun monqolların ağalığı altındakı ölkədə yaşamasının qeyd edilməsi; b) əsərin müəllifi tərəfindən tez-tez “türküstanlıların dili ilə” bizim ölkənin türklərinin “dillərinin qarşılaşdırılması”.

M.P.Melioranskinin fikrincə əlyazması müəllifi “bizim ölkənin türkləri” dedikdə guya azərbaycanlıları nəzərdə tutmuşdur. Əsərin müxtəlif yerlərində “əsərin yazıldığı ölkədə” müxtəlif dialektlərin fonetik xüsusiyyətlərlə bir-birindən fərqləndiyindən danışılır. M.P.Melioranski buna əsaslanaraq qeyd edir ki, indi də Şimali Azərbaycanda və Cənubi Azərbaycanda olan dialektlər müəyyən cəhətdən bir-birindən fərqlənir.

Doğrudan da, Melioranskinin əsərinə əsasən XIII-XIV əsrlərə aid, ədəbi dilimizin əsas hissəsini təşkil edən Azərbaycan sözlərinin İbn-ül-Mühənnanın verdiyi Azərbaycan sözləri ilə tutuşdurduqda bunların eyniyyət təşkil etdiyi məlum olur. Azərbaycan sözlərini həm bədii ifadə şəkli, həm də dil nöqteyi-nəzərindən tədqiq edilmiş lüğəvi mənasının müqayisəsi, bizə müəyyən dərəcədə dilimizin tarixi və inkişaf mərhələləri haqqında nəticələr çıxarmaq üçün imkan yaradır. Eyni zamanda, bu əsər digər türk dillərinə də aid edilir və bu barədə bir sıra fikirlər də mövcuddur. Bu fikirlər də rus dil-

¹² M.P.Melioranski. “Arab-filoloq...”, c. 17.

çi-türkoloqların tədqiqatları üçün də əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Məsələn, əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, prof. M.P.Melioranski öz əsəri üçün İbn-ül-Mühənnə “Lügəti”nin o zaman mövcud olan beş əlyazmasından istifadə etmişdir. Bunlardan əlavə, bir əlyazmasının mövcud olması ona məlum deyildi. Lakin M.P.Melioranskinin əsərindən bir neçə il sonra İbn-ül-Mühənnə əsərinin altıncı bir əlyazması da tapılmışdır.

1921-ci ildə İstanbul Dövlət muzeyi kitabxanasından tapılan bu əlyazması, həmin il müəllim Ə.Rüfət tərəfindən kitabça şəklində nəşr edilmişdir.

Kitabın nəşri ilə əlaqədar olaraq, prof. S.E.Malov “İbn ül-Mühənnə türk dili haqqında” adlı məqaləsini yazmışdır¹³.

S.E.Malov məqaləsində İbn-ül-Mühənnə əsərinin sonradan tapılan əlyazmasının o birilərə nisbətən daha əvvəlki dövrlərə aid olduğunu qeyd edir. Prof. S.E.Malov məqaləsində Melioranski tərəfindən irəli sürülən fikirlərin bəzilərini təsdiq edir, lakin S.E.Malov axırncı əlyazmasına əsaslanaraq bir sıra məsələlərdə Melioranski ilə razılaşmır. O, fonetik, morfoloji və leksik faktlara əsaslanaraq qeyd edir ki, İbn-ül-Mühənnə əsəri Azərbaycan dilinə deyil, Şərqi Türkünstan, uyğur və Kaşğar dillərinə aiddir. Lakin Melioranskinin fikrini tamamilə yanlış hesab etmək olmaz. Çünki Melioranski istifadə etdiyi əlyazmasını diqqətlə nəzərdən keçir-

¹³ “Записки коллегии востоковедов”, АН СССР. 1928, т.

dikdə buradakı faktlardan bəzilərinin müasir dilimizdəki faktlarla eyni olduğu aydınlaşır.

Bəlkə, İbn-ül-Mühənnə əsərinin də taleyi Şərqdə yazılmış bir sıra başqa əsərlərin taleyi kimi olmuşdur. Əsər dəfələrlə köçürülmüş, hər bir xəttat başa düşmədiyi sözləri, başa düşdüyü, özünə məlum sözlərlə əvəz etməyə çalışmışdır.

Fikrimizcə, belə bir nəticəyə gəlmək daha dürüst olar ki, İbn-ül-Mühənnənin əsərində də, ondan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə yazılmış əsərlərdə olduğu kimi, təkcə bir dildən, yəni Azərbaycan dilindən deyil, ümumiyyətlə, türk dillərindən bəhc edilmişdir. İstər Mahmud Kaşğarının, istərsə də İbn-ül-Mühənnənin tərtib etdiyi lüğətlərin həm türk dillərinin müqayisəli tədqiqində, həm də müqayisəli-izahlı və çoxdilli lüğətlərin tərtibində əhəmiyyəti böyük olmuşdur.

İbn-ül-Mühənnənin əsərindən sonra, xüsusən XVII-XVIII əsrlərdə Şərqdə türk dillərinə aid ərəb və fars dillərində bir sıra başqa əsərlər də yazıldığı məlumdur. Bunlardan Məhəmməd Yəqub Cənginin “Kitabi-zəbani-türki”, Aşurbəy-ibn Niyaz bəyin “Fəvai-di-türki”, müəllifi məchul olan “Sərf və nəhvməəl-lüğəti türki”, şeyx Təbib Buxarının “Əlfazi-Cəliyyə fi bəyani-lüğəti-türkiyə” və s. qeyd etmək olar. Bu əsərlər hazırda əldə olmadığından, nəşr olunmadığından onlar haqqında ətraflı fikir söyləmək də çətinlik törədir.

Beləliklə, ümumi şəkildə desək, Şərqdə Azərbaycan dili əsasən XI əsrdən XIX əsrin əvvəllərindək ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışsa da, müxtəlif əsərlərdə bu

dilin faktlarına müraciət edilmiş, qiymətli fikirlər irəli sürülmüşdür. Həmin fikirlər sovet dövrü Azərbaycan dilinin rus dilçi-türkoloqları üçün də ən qiymətli mənbə rolunu oynamışdır. Azərbaycan dilçiliyinin formalaşmasında və təşəkkülündə həmin mənbələr öz əvəzsiz rolunu oynamışdır.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, XV-XVIII əsrlər arasında yazılmış bir sıra lüğətlərdə və qrammatikalarda **türk**, **qızılbaş** terminləri əsasən “Azərbaycan” mənasında işlədilmiş və başa düşülmüşdür. Osmanlı türklərinin dili **rumi** adlandırılır və bu da Azərbaycan dilindən kəskin fərqləndirilirdi. Məhz buna görə də görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli türki-ləfzilə nəzm-nazik yazaraq, “Bulaqeyi rum və füsəheyi tatardan” onların dilində yazmadığı üçün üzrəxahlıq etmişdir.

Eləcə də Aşurbəy ibn Niyaz bəyin “Fəvaidi-türki” əsərində “Qızılbaş dili” deyilərkən Azərbaycan dili nəzərdə tutulmuşdur.

XIX əsrin birinci rübünə qədər olan dövrdəki lüğətlərin və qrammatikaların əksəriyyəti türk dillərini, bu qəbildən də Azərbaycan dilini öyrənmək ehtiyacı hiss edən ərəblərə kömək məqsədilə yazıldığından, bu əsərlərin hamısına ərəb filoloji məktəbinin dərin təsiri olmuşdur. Bu əsərlərdə aşağıdakı cəhətlər nəzərə çarpır:

1. Materialların tərtibi zamanı sözlər əlifba sırası ilə deyil, ərəb dili qrammatikalarında olduğu kimi, hecaya görə düzülmüşdür; əvvəlcə iki hecalılar, sonra üçheca-

lılar və s. Bu isə bir sıra lazımlı kəlmələrin əsərdən kənarda qalmasına səbəb olmuşdur.

2. Ərəb hərfləri ixtisarsız türk dillərinə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə tətbiq edilmişdir; bu dillərə məxsus səslər ərəb hərfləri qəlibinə salınmışdır.

3. Ərəb qrammatikalarına aid olan terminlər türk dillərinin qrammatikası üçün də qəbul edilmişdir.

4. Ərəb dilinə aid əsərlərdə olduğu kimi, türk dillərinə aid əsərlərdə də fonetik, morfoloji və sintaktik cəhətdən daha çox leksik cəhətə diqqət yetirilmişdir.

5. Sözlərin qruplaşması üsulu, qrammatikanın şöbələrə ayrılması və s. ərəb dili qrammatikasıdan eynilə kalka edilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ərəb dilçiliyi orta əsrlərdə ən çox inkişaf etdiyindən həmin fikirlərin Azərbaycan dilçiliyinin bugünkü inkişafı üçün zəruri olması bir aksiomdur.

A.N.Kononovun tədqiqatına əsasən belə bir fikir yürütmək olar ki, Avropa və Rusiyada türk dillərinin tədqiqi işinə XVIII əsrdən etibarən başlanılmışdır.

XVIII əsrin axırlarına yaxın italyan, latın, alman, ingilis və s. dillərdə türk dillərinin qayda-qanunlarından bəhs edən bir sıra qrammatikalar nəşr edilmişdir¹⁴.

Həmçinin XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada türk dillərinin tədqiqi sahəsində Kazan və Peterburq məktəblərinin əsası qoyulmuşdur¹⁵. N.K.Dmitriyev “Rus alimlərinin türkologiya sahəsindəki əsərlə-

¹⁴ A.N.Kononov. История изучения тюркских языков в России. Л.1972.

¹⁵ Yənə orada, s. 127-138; 139-153.

ri” adlı məqaləsində bu haqda yazmışdır ki, hələ II Yekaterinanın dövründə türk etnoqrafiyasına, folkloruna və dilinə aid xam material toplamaq üçün hazırlıq işləri aparılmışdır. II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə Kazanda, Orenburqda və Omskda tatar dilinin tədrisi zəruri hesab edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində isə bir sıra türk dilləri universitetin təlim fənləri sırasına daxil olmuşdur və bununla əlaqədar olaraq, müvafiq tədris vəsaitləri hazırlamaq məsələsi qarşıya çıxmışdır¹⁶.

XIX əsrin birinci rübündən etibarən xüsusən Qafqazın, o cümlədən də Şimalı Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra isə bu sahədəki işlər daha da genişləndi. Azərbaycan dilinin tədqiqində olan istiqamət dəyişdi. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan dilini, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi ərəblərə və farslara deyil, birinci növbədə, ruslara öyrətmək zərurəti qarşıya çıxdı. Bu, hər şeydən əvvəl, həm hərbi-strateji məqsədlərlə, həm də Qafqazda yaşayan azərbaycanlılarla ictimai-siyasi əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədi ilə xarakterizə olunur.

Azərbaycan dilinin ruslara öyrədilməsi məsələsi isə bu dilin fonetik, morfoloji və sintatik qanunlarının rus dili ilə qarşılıqlı surətdə yazılmasını tələb edirdi. Beləliklə, Azərbaycan dilinin müxtəlif cəhətlərdən tədqiqinə başlandı.

Əvvəlki dövrlərə nisbətən, XIX əsrdə Azərbaycan dili tədqiqinin genişlənməsinin ikinci bir səbəbi də,

¹⁶ Учение записки МГУ. 1946, Б., 107. т. III, 2 книга, с. 98.

başqa dillər sahəsində olduğu kimi, türk dillərinin də tarixi-müqayisəli surətdə öyrənilməsinə daha çox diqqət verilməsi idi.

Məlum olduğu kimi “...yalnız XIX əsrdə dilçilik, tarix və etnoqrafiya sahəsində tədqiqatın elə bir metodu yaranmışdır ki, bunun nəticəsində də həmin sahələr ilk dəfə olaraq elmi sistemi xarakterini almışdır. Getdikcə bu metodu Şərq dillərinin öyrənilməsinə, Şərq xalqlarının tarixinin öyrənilməsinə də tətbiq etmək zərurəti qarşıya çıxmışdır”¹⁷.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən rus və Azərbaycan müəllifləri tərəfindən rus dilində Azərbaycan dilinin fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik cəhətlərini başqa türk dillərilə müqayisəli şəkildə izah edən, yaxud bilavasitə Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarından bəhs edən bir sıra əsərlər meydana gəlmişdir. (Tədqiqatımızın müvafiq bölmələrində həmin əsərlərdən yeri gəldikcə bəhs ediləcəkdir).

XIX əsr Azərbaycan dili ilə məşğul olan və bu dili yaxın Şərqi, Qafqazın ən geniş yayılmış dili kimi tədqiq edən, (ən başlıcası bu tədqiqatların sonralar rus dilçi-türkoloqları üçün sanballı mənbə olan) görkəmli türkoloq, ədəbiyyatşünas, filosof Mirzə Məhəmməd Kazım bəydir¹⁸. Mirzə Kazım bəy öz xalqının qabaqçıl dünyagörüşlü bir alimi kimi rus xalqına, xüsusən qa-

¹⁷ В.В.Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. 1925, Ленинград, с. 125

¹⁸ Quliyev V. Mirzə Kazım bəy, Bakı, 1988.

baqcıl rus ziyalılarına Azərbaycan dilini öyrənməyi məsləhət bilirdi. Hətta bu niyyətlə o, 1839-cu ildə “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsərini yazdı ki, bu əsər öz müəllifinə nəinki Rusiyada, hətta bütün dünyada böyük şöhrət qazandırdı. Əsərin yazıldığı dövrdən yüz səksən ilə yaxın bir dövr keçməsinə baxmayaraq, yenə də görkəmli dünya türkoloqları, xüsusən rus alimlər ondan stolüstü kitab kimi istifadə etmiş, həmin kitabın əsasında türkologiyaya qiymətli töhfələr vermişlər.

“Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsəri Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna həsr edilsə də, müəllif başqa türk dillərinin faktlarını da müqayisəyə cəlb etmişdir ki, məhz bu, əsərin ən tutarlı məziyyətlərindən hesab oluna bilər.

M.Kazım bəy yeganə və ilk alimdir ki, Azərbaycan dilinin fonetikasi, qrammatik quruluşu, terminologiyası və s. haqqında tam və bitkin təsəvvür yaradır. Müəllif ilk dəfə olaraq bu əsəri ilə sxolastik ərəb qrammatikasının (ümumiyyətlə dilçiliyinin) tam ziddinə getmiş, onun tilsimini qırılmış və nəticədə qabaqcıl Qərbi Avropa dilçiliyinin nailiyyətləri baxımından türk dillərinin elmi mənzərəsini yaratmışdır.

M.Kazım bəy türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə aid yalnız elmi əsər deyil, həmçinin praktik xarakterli, bu dilləri öyrənənlərə kömək məqsədi daşıyan dərslik və dərs vəsaitləri də tərtib etmişdir. “Учебное пособие временного курса турецкого

языка” əsəri məhz buna misal ola bilər¹⁹. Ərəb əlifbasının nöqsanlarını göstərməklə yanaşı, bu əsərində müəllif, Azərbaycan klassik ədəbiyyatından götürülmüş maraqlı lüğət vermişdir.

Ümumiyyətlə, M.Kazım bəy yaradıcılığının əhəmiyyəti ondadır ki, məhz sovet türkologiyasının yaranması və inkişaf prosesi yalnız onun orijinallığına, fundamentallığına əsaslanmışdır.

M.Kazım bəyin müasirləri və ondan sonra da yazıb-yaradan dilçilərin də xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Bunlardan biri, yəni Azərbaycan dili haqqında tutarlı söz deyən müəlliflərdən biri də T.Makarovdur. Onun “Татарская грамматика кавказского наречия” (Тифлис, 1848) əsəri Azərbaycan dili və bu dilin qrammatikası haqqında tam, dolğun bir təsəvvür yaradır. Əsər yalnız Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün deyil, həm də tərcüməçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu barədə müəllif əsərin müqəddiməsində yazır: “Mən gələcək tərcüməçilər üçün qrammatika tərtib etmək istəyirdim; bu zaman Qafqazda yaşayan rusların dil öyrənmək üçün ümumi arzusunu hiss etdim və bir neçələrinin müəyyən bir vəsait hazırlamaq haqqındakı xahişini eşitdim. Mən həmin xahiş və arzuları yerinə yetirməyi özümə borc bildim. Ona görə də əvvəlki qrammatika planını bir qədər dəyişib, onu gimnaziya üçün əlverişli bir şəkklə saldım”²⁰.

¹⁹ Учебное пособие временного курса турецкого языка, С.Петербург, 1854

²⁰ Т.Макаров.Татарская грамматика кавказского наречия, 1848, Тифлис. с. 6.

T.Makarov bu əsərində yalnız Azərbaycan dilindən deyil, həmçinin qumuq, türk (osmanlı), noqay və s. dillərdən də bəhs etmişdir.

L.Budaqovun “Практическое руководства турецко-татарского-азербайджанского наречия” (1867, Москва), Новочеркас gimnaziyasının müəllimi Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun “Учебник татарского-азербайджанского наречия” (Москва 1861), L.M.Lazarevin “Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречии Османли и Азербайджана” (Москва, 1866) və bir sıra başqa əsərlər M.Kazım bəyin yaradıcılığının təsiri altında yazılmış, bu gün üçün də maraqlı mənbələrdəndir.

Adları qeyd olunan müəlliflərin əsərləri öz quruluşuna və qrammatik sisteminə görə əvvəlki dövrlərdə yazılan əsərlərdən xeyli fərqlənir. Bu kitablarda müəyyən dərəcədə ərəb filologiyasının təsiri özünü göstərirsə də, əsas üstünlük rus-Avropa filologiyası sistemindədir.

Bir mühüm məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, M.Kazım bəyin və T.Makarovun qrammatikalarında M.Lomonosovun “Российская грамматика” əsərinin və A.X.Vostokovun “Русская грамматика” əsərinin, eləcə də XIX əsrin birinci yarısında rus dilinə aid yazılmış başqa əsərlərin hərtərəfli təsiri nəzərə çarpır.

Bu əsərləri əvvəlki dövrlərdə yazılan araşdırmalardan fərqləndirən cəhətlərdən biri də, burada elmi və nəzəri ümumiləşdirmələrin müəyyən dərəcədə özünə yer tapa bilməsidir. Ona görə də bu əsərlər yalnız əməli

dərsliklər kimi deyil, həm də elmiliyə yaxın əsərlər kimi qiymətləndirilməlidir.

XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusən milli oyanma dövründə ana dilini tədqiq etmək daha ciddi bir iş hesab olunmuşdur.

XIX əsrdə azərbaycanlılar üçün yazılmış ana dili kitabları bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Belə əsərlər Azərbaycan dilini bir ana dili kimi öyrənmək məqsədilə tərtib edildiyindən, burada tədqiqat da xeyli genişləndirilməmişdir. Belə əsərlərdən biri Qori müəllimlər seminarıyasının şəriət və türk dili müəllimi Mirzə Məhəmməd bəy Əfşar tərəfindən yazılmış “Fənni-sərfi-türki”dir. Əsər Vahid Adilov və Rəxşanə Babazadə tərəfindən 2015-ci ildə Bakıda nəşr edilmişdir.

Məlum olduğu üzrə, XIX əsrin ortalarına qədər azərbaycanlılar ana dilində qrammatika kitabına malik deyildilər. Məhəmməd Əfşarın əsəri bu sahədə ilk addımdır. Müəllif əsərdə Azərbaycan dilini bir ana dili kimi daha dərinləndirən tədqiq etməyi nəzərdə tutmuşdur. Bu əsər klassik ərəb dilçiliyinin təsiri altında yazılmış olsa da, Azərbaycanda qrammatik fikirlərin inkişafı tarixi baxımından həm böyük əhəmiyyətə malikdir, həm də sonralar, yəni sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilini tədqiq edən rus dilçi-türkoloqlar üçün də dəyərli mənbədir.

“Fənni-sərfi-türki” əsərinin müqəddiməsində M.M.Əfşar Mirzə Kazım bəyin, M.Vəzirovun və başqalarının əsərlərilə tanış olduğunu qeyd edir. Lakin M.Əfşarın Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını daha

əhatə etməsi və burada elmi izahatın verilməsi cəhətin-dən əvvəlki əsərlərdən çox-çox irəli atılmış bir addım kimi qiymətləndirilməlidir.

M.Əfşarın qrammatikasının özündən əvvəlki əsərləri, xüsusən professor Mirzə Kazım bəyin həcm etibarilə daha geniş olan “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsəri ilə tutuşdurulduqda, bu cəhət daha aydın nəzərə çarpır. “Fənni-sərfi-türki”nin fonetika, morfolojiya və sintaksis bəhslərində elmi izahatlar, şərhlər daha dərin və olduqca dəqiqdir. Məsələn, Məhəmməd Əfşar əsərin “Fonetika” bəhsində özündən əvvəlki müəlliflər kimi, yalnız hərfləri sadalamaqla kifayətlənməmişdir. O, səslərin məxrəclərindən bəhs etmiş və onların məxrəc cəhətindən bölgüsünü vermişdir.

Əfşar Azərbaycan dilçiliyinin tarixində ilk addım olaraq samitləri: boğaz samitləri, dil samitləri və dodaq samitləri olmaq etibarilə qruplara ayırmışdır²¹.

Əsərin sintaksisə həsr olunmuş bəhsi də bir çox cəhətdən əvvəlki əsərlərdən fərqlənir. Dərsləyin bu hissəsində cümlədən, cümlə üzvlərindən və cümlənin növlərindən danışılmışdır. Əfşar ilk dəfə olaraq cümlənin intonasiyaya görə növlərini izah etmişdir. Biz belə bir izahata nə prof. Mirzə Kazım bəyin qrammatikasında, nə də sonrakı dövrdə yaşamış dilçilərin əsərlərində rast gəlirik.

Müəllif tərəfindən əsərin “Sintaksis” hissəsində mürəkkəb cümlələrdə, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrin növləri haqqında verilən məlumat

²¹ M.Əfşar. “Fənni-sərfi-türki”. 2015, Bakı, s. 3-54.

bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmiş, xüsusən rus dilçi-türkoloqların tədqiqatlarında əsas mənbə rolunu oynamışdır.

Görkəmli dövlət, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi olan Nəriman Nərimanovun 1899-cu ildə yazdığı “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” əsərində Azərbaycan fonetikasi, morfologiyası və sintaksisi haqqında verilən məlumat əvvəlki müəlliflərin əsərlərindəki məlumatlardan xeyli fərqlənir²².

Nəriman Nərimanov Azərbaycan dilini bir ana dili kimi daha dərinlən tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoyduğundan, bu dil üçün daha xarakterik olan cəhətləri nəzərə almışdır. Məsələn, N.Nərimanovdan əvvəl Azərbaycan dilinə aid qrammatika yazan M.Kazım bəy, L.Budaqov, M.Vəzirov və başqaları öz əsərlərində isim halları sırasında “çağırış” (звательный) halı adlanan bir hal da göstərmişlər. Məs.: ey ata. Lakin N.Nərimanov Azərbaycan dilinin mahiyyətinə, ruhuna uyğun olmayan “çağırış” halını işlətməmişdir.

N.Nərimanov əsərin “Sintaksis” bəhsində hər bir cümlə üzvünə, cümlənin növünə konkret tərif vermişdir. Burada mürəkkəb cümlə, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlə haqqında verilən elmi izahat daha dəqiqdir.

N.Nərimanovun ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan dilinə durğu işarələri (nişanlar adı altında) haqqında məlumat verməsidir.

Beləliklə, ana dilini tədqiq etmək meylinin artması nəticəsində XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dil-

²² M.Məmmədov. N.Nərimanov və ana dili. 1974, Bakı, s.12.

çiliyi elminin nüvəsi artıq yaranmışdır. Bu sahədə XX əsrin qrammatikləri ilə yanaşı, bir sıra yazıçı, mühərrir və ictimai xadimlərin də rolu olmuşdur. Məsələn, A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” əsəri Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarının yaranmasında, bəzi məsələlərin izahında müəyyən rol oynamışdır. Doğrudur, bu dilçilik əsərində əsasən fars dilinin qrammatik qanunlarından bəhs edilirdi. Lakin bununla belə, Azərbaycan dilçiliyi o zaman əsərdə cümlə üzvləri, xüsusən budaq cümlə haqqında A.Bakıxanovun yürütdüyü mülahizələrdən bəzi fikirləri, faktları götürə bilərdi. A.Bakıxanov sözlərin törənişi, etimologiyası, nəsr dili və s. haqqında da fikirlər irəli sürmüşdür²³.

Həmçinin M.F.Axundovun dil haqqındakı mülahizələri də sözsüz ki, Azərbaycan dilçilik elminin təşəkkül tapmasında müsbət rol oynamışdır. Çünki M.F.Axundov ədəbiyyat, ədəbi tənqid və başqa sahələrdə olduğu kimi, dil məsələləri ilə də çox maraqlanmış, dilin, tərcümə dilinin bir sıra nəzəri və təcrübi məsələlərini də izah etməyə çalışmışdır.

M.F.Axundov dilçiliyin bir sıra vacib məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Bu mövzuları, əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ərəb, fars, osmanlı dillərinin mənfi təsirinə qarşı mübarizə.

2. Ədəbi-bədii dili xəlkiləşdirmək və daha da inkişaf etdirmək prinsipləri.

²³ Dəmirçizadə Ə. Klassiklər dil və yazı haqqında. 1980, Bakı, s. 7-16.

3. Əlifba və onun tədrisi.
4. Orfoqrafiya və terminologiya məsələləri.
5. Mətbuat və populyar ədəbi dil məsələsi.
6. Ədəbi dilin tarixi məsələsi və s.

M.F.Axundovun bütün bu problemlər haqqındakı fikirləri sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

XIX əsrdə çap olunmuş milli Azərbaycan qəzeti olan “Əkinçi”nin və onun redaktoru Həsən bəy Zərdabının də Azərbaycan dilinin imla qaydalarının və terminologiyasının nizama salınmasında da böyük rolu oldu²⁴.

XIX əsrdə Azərbaycan dilçilik elminin müxtəlif sahələrinə toxunulmuş, bu gün üçün əhəmiyyətini itirməyən qiymətli fikirlər mövcud olmuşdur. Lakin professor Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, həmin dövrdə *“...Azərbaycan dilçiliyi bir elmi sistem kimi təşəkkül tapıb bilməmiş, XIX əsrə qədər olduğu kimi, XIX əsrdə də Azərbaycan dilinin tədqiqi işi beləcə davam etdirilməklə, bu və ya digər sahəyə aid əsaslı bir iş görülməmişdir və böyük elmi-tədqiqat xasiyyəti daşıyan bir əsər yazılmamışdır”*²⁵.

XX əsrin birinci rübü Azərbaycan dilinin tədqiqi sahəsində ciddi mübarizələr dövrü olmuşdur. Bu dövrdə əksinqilabçı panislamist və pantürkistlər Azərbaycan dilini müstəqil bir dil kimi danır, onu olsa-olsa “münte-

²⁴ Məmmədov. “Əkinçi” qəzetinin dili. 1983, Bakı. “Əkinçi” qəzeti. 1980, Bakı.

²⁵ Dəmirçizadə Ə. “Azərbaycan dilçiliyi inqilab meyvəsidir”. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. 1947, № 10, s. 164.

hayi-təkamülü osmanlı lisanı” adlandırırdılar²⁶. Odur ki, həmin dövrdə Azərbaycan dilinin tədqiqi işi ləngidilirdi. Hətta həmin dövrdə yazılmış osmanlıcanı təbliğ edən “Kitab-təsihlül-qəvaid”, “Rəhbər sərf” kimi qrammatika kitablarının nəşri, Azərbaycan dilinin tədqiqinə olan laqeyd münasibətin nəticəsi idi. Lakin buna baxmayaraq, XX əsrin birinci rübündə Azərbaycan xalqının mütərəqqi fikirli nümayəndələri Azərbaycan dilinin tədqiqi və bu dilin qrammatikası, leksikası, imla və orfoqrafiyası ilə əlaqədar olan məsələlərin izahı sahəsindəki əyintilərə, səpmalara qarşı ciddi mübarizə aparmışlar. Onlar Azərbaycan dili ilə əlaqədar olan cəhətləri daha dəqiq və daha elmi şəkildə izah etməyə çalışmışlar.

N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, A.Şaiq tərəfindən tərtib edilmiş qrammatika kitablarının, Azərbaycan dili ilə əlaqədar olaraq C.Məmmədquluzadə, C.Hacıbəyov tərəfindən bu və ya başqa şəkildə irəli sürülmüş müləhizələrin, rusca-Azərbaycanca, Azərbaycanca-rusca kimi bir sıra lüğətlərin tərtib edilməsinin XX əsrin I rübündə Azərbaycan dilinin tədqiqi cəhətindən böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Beləliklə, deyə bilərik ki, XX əsrin birinci rübündə də Azərbaycan dilinin öyrənilməsi sahəsində gedən ciddi mübarizələr içərisində Azərbaycan dilçilik elminin rüşeymləri yaranmış və gələcəkdə sovet dövründə rus dilçi-türkoloqlarının bilavasitə rəhbərliyi altında

²⁶ “Füyuzat” qəzeti, № 21.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün bu rüşeymlərin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

1.3. Azərbaycan dilçilik elminin təşəkkülü

Təbiət, cəmiyyət və təfəkkür prosesləri haqqında olan ümumi təsəvvürləri birləşdirən, ifadə edən elmlərin hər hansı sahəsinin təşəkkülü və formalaşması müəyyən tarixi, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mərhələnin məhsuludur. Təşəkkül və formalaşmanın belə bir məzmununda tədqiqi hər bir elmin və ya onların hər hansı sahəsinin sonrakı inkişafı üçün də mühüm perspektivlər açır. Azərbaycan dilçiliyi elminin təşəkkülü və formalaşması mərhələsinin tədqiqi də məhz bu nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan sovet dilçiliyinin tarixinin başlanğıcını ənənəvi şəkildə 1920-ci ildən hesab edənlər Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsidən sonra dilçiliyimizdə yaranan intibaha əsaslanırdılar. Lakin zəngin olmasa da, müəyyən bazaya malik olan Azərbaycan sovet dilçiliyinin 1920-ci illərdə yaranmasını təsdiq edən əsaslı amillər mövcuddur və bunlar diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Doğrudur, Azərbaycan Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan dili sahəsində elmi tədqiqat əsərləri yazmaq üçün əvvəlcə material toplamaq və sistemə salmaq, sonra həmin materiallar əsasında elmi qrammatikanı yaratmaq, dərslik və dərs vəsaitləri, xüsusən lüğətlər (ikidilli, orfoqrafiya və izahlı lüğətləri) hazırlamaq

lazım idi. 1920-cı illərin ilk başlanğıcında bu sahədə Azərbaycan Dövlət Universiteti (1919), Azərbaycanın təbii sərvətlərini, iqtisadiyyatını, tarixini, fəlsəfəsini, ədəbiyyatını, o cümlədən, dilçilik tarixini öyrənən elmi mərkəz kimi fəaliyyətə başlayan “Azərbaycanı öyrənən Tədqiq və tətəbbü” Cəmiyyətində

(sədr Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev idi) xeyli iş görülsə də, həmin dövrlərdə Bakıya dəvət olunmuş rus dilçi-türkoloqu professor N.İ.Aşmarin və tatar əsilli azərbaycanlı professor B.Çobanzadə xeyli iş gördülər.

Belə ki, onların rəhbərliyi ilə azərbaycanlı tələbə və aspirantlar Azərbaycan dilinin qrammatikası, üslubiyatı, leksikası və dialektlərinə aid zəngin material toplayır və həmin materiallar əsasında tədqiqat əsərləri yazır, praktik əhəmiyyətli çalışmalar aparırlar. Xüsusilə professor N.İ.Aşmarin Nuxa şəhərinə gedir, həmin şəhərin bütün məhəllələrini gəzib dialektoloji materiallar toplayır və bunun əsasında “Общий обзор народных тюркских говоров гор.Нухи” (1926) adlı məşhur əsərini yazır ki, bu da Azərbaycan dilinin digər regionlarında dialekt və şivələri tədqiq etmək üçün əsas kompas rolunu oynayır. Eyni zamanda, professor N.İ.Aşmarinin Azərbaycan dili dialekt və şivələrini öyrənmək və tədqiq etmək üçün tərtib etdiyi proqramın gələcəkdə bu sahədə aparılacaq tədqiqat işlərinə böyük təsiri oldu ki, bu barədə biz Monoqrafiyanın müvafiq bölməsində bəhs etməyi nəzərdə tuturuq.

Azərbaycan sovet dilçiliyinin təşəkkülü tarixindən bəhs edəndə 1920-1930-cu illərdə dosent İ.Həsənovun

“Türkologiyaya giriş”, professor B.Çobanzadənin “Türk dialektologiyası”, “Türk qrammeri” əsərlərini xüsusi qeyd etmək vacibdir.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin dəvəti ilə 20-ci illərin sonlarında görkəmli dilçi alim, professor R.İ.Şor Bakıya dəvət olunur. O, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsi tələbələrinə “İlin sosiologiyası” kursunu oxuyur. Eyni zamanda bir fonetist kimi Azərbaycan dilində sözün əvvəlində işlənən **q** səsinin cingiltili olmasını eksperiment yolu ilə tədqiq edərək, 1930-cu ildə “Советское языкознание” jurnalının II cildində «Из инструментального в азербайджанско-тюркском языке» məqaləsini çap etdirir. Bundan başqa, Azərbaycan sovet dilçiliyinin təşəkkülündə S.E.Malovun, İ.İ.Meşşaninovun, N.K.Dmitriyevin, Struvenin və başqalarının əsərlərini, fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yarandığı ilk dövrlərdən mədəni quruculuğun ilk illərində əsas vəzifə savadsızlığın bütövlükdə ləğvi üçün dilçilər Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif nəzəri məsələləri ilə yanaşı, əlifba, orfoqrafiya və istilah yaradıcılığı kimi əməli məsələlərlə də çox ciddi məşğul olurdular. Buna misal olaraq 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 6-na kimi Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq türkoloji qurultayının fəaliyyətini göstərmək olar. Burada dilçi türkoloqlardan akademik V.V.Bartold, akademik L.V.Şerba, akademik A.Y.Krımski, professor N.İ.Aşmarin, professor İ.F.Yakovlev kimi bir

sıra görkəmli alimlər və bir sıra ictimai dövlət xadimləri iştirak edir, nəinki Azərbaycan dilçiliyi, hətta türkologiya üçün də əhəmiyyətli olan maraqlı məruzələr və çıxışlar edirlər. Azərbaycan dilçiliyinin, eyni zamanda türkologiyanın aktual problemləri, xüsusən əlifba, terminologiya, lüğətçilik, orfoqrafiya, qrammatika və s. türkoloji konfransın ətraflı diskussiya olunan problemlərindən idi.

20 və 30-cu illərdə respublikamızda ikidilli lüğətlərin, terminologiya lüğətlərinin nəşri də Azərbaycan sovet dilçiliyinin təşəkkülünə xüsusu təsir göstərən amillərdəndir. Bunlara misal olaraq R.Axundovun redaktorluğu ilə 1928-29-cu illərdə irihəcmli, ikicildli “Rusca-türkcə lüğət”i, 1940-46-cı illərdə akademik H.Hüseynovun bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanan dördcildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət”i, eyni zamanda 1920-ci ildə çap olunan “Ruscadan türkcəyə hüquq terminləri lüğəti”ni, 1921-ci ildə çap olunan “Ruscadan türkcəyə yollar texniki istilahlər lüğəti”ni, 1922-ci ildə isə çap olunan “İctimai-iqtisadi istilahat elmiyyə lüğəti”ni, bundan başqa “İdarə istilahları lüğəti” (1924), “Ruscadan-türkcəyə yollar texniki istilahlər lüğəti” (1926), “Nəbatat istilahları lüğəti”, “Hüquq istilahları lüğəti”, “Əliağa Şıxlınskinin “Rusca-türkcə qısa döyüş lüğəti”, “Kimya istilahları lüğəti” və s.-ni göstərmək olar. Terminoloji lüğətlərin tərtibi, terminlərin unifikasiyası, sistemləşdirilməsi ilə yanaşı olaraq, xüsusən ümumxalq dilinin leksikonundan alınan milli termin-istilahlər – daxili imkanlar hesabına Azərbaycan dilinin yeni ter-

minoloji leksikasının milliləşdirilməsi prosesi də sürətlə gedirdi.

1920-30-cu illərdə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətləri də Azərbaycan dilçiliyinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Bunlara əsasən V.Xulufun 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi “İmla lüğəti”ni, 1940-cı ildə isə Ə.Babazadə, D.Quliyev, Y.Əliyev və C.Əfəndiyevin hazırladıqları “Orfoqrafiya lüğəti”ni göstərmək olar.

Həmin dövrlərdə dialektoloji lüğətlər də nəşr olunmuşdur. Qafur Rəşadın “Təfsirli xalq lüğəti” (1921), Axundov Saleh Quzanlının tərtib etdiyi “Azərtürkcə yeni dolu sözlük” (1930) (əlyazması şəklində), nəhayət, 1930-1931-ci illərdə “Azərbaycan dilinin canlı şivələr lüğəti” (A və B hərfləri) lüğətləri (2 cildlik) buna əyani sübutdur.

Nəzəri dilçiliyin digər şöbələrində olduğu kimi, yuxarıda göstərilən lüğətlərin hər birinin hazırlanması və nəşrində rus dilçi-türkoloqların bu və ya digər dərəcədə baxışlarının, ideyalarının mühüm rol oynaması da bir aksiom kimi təsdiq olunmalıdır.

Azərbaycanda 20-30-cü illərdə ali məktəblərin, elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaranması da Azərbaycan dilçiliyinin təşəkkülünə təkan verdi. Belə ki, Azərbaycan Dövlət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda yaradılan filologiya fakültələrində Azərbaycan dilinin problemlərinə, xüsusən fonetika, qrammatika, dil-tarixi, dialektologiya və üslubiyyətə aid yaradılan xüsusi kurslar, dərslər, dərslər vəsaitləri və proqramların əhəmiyyəti böyük oldu. Eyni zamanda,

SSRİ Elmlər Akademiyasının Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi, daha sonra isə SSRİ EA Azərbaycan filialı, nəhayət, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası və onun Dil İnstitutu, müxtəlif dövrlərdə yaradılan əlifba və terminologiya komitələri bilavasitə Azərbaycan dilçiliyinin formalaşmasında, onun Ümumittifaq arenaya çıxmasında mühüm rol oynadı. Sözsüz ki, o zamanlar adı çəkilən elmi və tədris müəssisələrinin şöbə və kafedralarına görkəmli rus və dilçi-türkoloqları dəvət olunmuşdular, onlar da öz mühazirə və məruzələri ilə Azərbaycan sovet dilçiliyinin taleyini həll edirdilər.

Deməli, 20-30-cu illərdə Azərbaycan dilçiliyinin ayrı-ayrı sahələrini nəzərdən keçirərkən onların bilavasitə rus dilçi-türkoloqlarının yaxından iştirakı, köməyi ilə tədrisən təşəkkül taparaq inkişaf etdiklərini və müasir səviyyəyə çatdıqlarını görürük. Dilçiliyimiz inqilabdan sonra ardıcıl olaraq təkmilləşmə, zənginləşmə və çiçəklənmə prosesini keçirmişdir. Belə bir prosesin gedişini Azərbaycan dilçiliyinin şöbələrinin kompleks şəkildə inkişafı da təsdiq edir. Həmin inkişaf və irəliləyiş bilavasitə Azərbaycan dilçiliyinin sonrakı inkişafı üçün də əhəmiyyət kəsb edirdi.

1.4. Rus dilçi-türkoloqları Azərbaycan dili və onun Türk dilləri içərisində yeri haqqında

Cəmiyyətin formalaşdığı ilk dövrlərdən etibarən dünya dilləri daima inkişaf prosesi keçirməklə yanaşı, yerli-yersiz assimilyasiyaya məruz qalmış, hətta dillərin qrammatik quruluşu dəyişmiş, başqa formada formalaşmış, ekstralinqvistik amillər dilə güclü təsir etmiş, genealoji cəhətdən fərqlənən böyük dil ailələri qruplaşdırmışdır ki, bunlardan da biri türk dilləri ailəsidir ²⁷

Dilçiliyin ən mühüm problemlərindən biri də olduqca əhəmiyyətli və maraqlı hadisə - başqa türk dilləri içərisində Azərbaycan dilinin yeri məsələsidir. Məlum olduğu ki, dünya dilləri, o cümlədən türk dilləri ailəsinin inkişafı çox mürəkkəb tarixi inkişaf prosesi keçirmişdir. Bu inkişaf prosesində qəbilələr və onların dilləri gah parçalanmış, gah da birləşərək qəbilə ittifaqları – tayfalar və tayfa dilləri əmələ gətirmiş, başqa dillərlə əlaqələnmiş, bütün bunlar isə dillərin leksik tərkibinə, fonetik və qrammatik quruluşuna bu və ya başqa dərəcədə təsir etmişdir.

Dil ailələrinin özləri də müəyyən qrupa və ya yarımqrupa ayrılır ki, bu ayrılma prosesində də müstəqil dillər formalaşır. Bu müstəqil dillərin özləri də müəy-

²⁷ А.А.Реформатский. Введение в языкознание. Москва, 1956, с. 320-347; В.В.Иванов. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. Москва, 1954

yən xüsusiyyətləri ilə fərqlənir²⁸. Deməli, dilçilərin əsas məqsədi bu fərqləri və ya köklə bağlılığı, oxşar cəhətləri üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Maraqlıdır ki, böyük rus dilçi-türkoloqları türk dilləri ailəsi və bu ailədə

Azərbaycan dilinin yeri, mövqeyi kimi problemləri öz elmi fəaliyyətlərinin ayrılmaz hissəsi hesab etmiş, tədqiqatlarının ümumi istiqamətindən, profilindən asılı olmayaraq bu barədə gərəkli sözlərini demiş, dəyərli tədqiqat əsərlərini bu sahəyə həsr etmişlər. Hər şeydən əvvəl görkəmli sovet dilçisi V.V.Binoqradoy yazır: “Ola bilsin ki, Azərbaycan xalqı öz mənşəyini qədim albanlar, bəlkə də midiyalılarla bağlamış olsun, lakin müasir Azərbaycan dilinin türk dillərinə mənsub olduğu tamamilə aydın və aşkardır, bunun isbatı üçün böyük dəlillərə ehtiyac yoxdur²⁹. Lakin “böyük dəlillərə ehtiyac” olmasa da, rus dilçi-türkoloqları bu barədə söz deməyə çalışmışlar. Azərbaycan dilinin məhz türk dilləri ailəsi içərisində özünəməxsus xüsusiyyətlərini, Ya-xın Şərqdə ümumi ünsiyyətə xidmət edən belə bir dilin daxili qanunauyğunluqlarını, Füzuli, Nəsimi, M.F.Axundov, Sabir kimi dahi söz ustadları yetişdirən belə bir dilin iltisafilik axarında daimi zənginləşməsini tədqiq etməyi qarşılarına müqəddəs vəzifə kimi qoy-

²⁸ Н.А.Баскаков. К вопросу о классификации тюркских языков. Изв. АН СССР, том XI, вып. 2., тюркские языки. 1960

²⁹ В.В.Виноградов и Б.А.Серебрянников. О состоянии и задачах советского языкознания. Изв. АН СССР, отд. Литературы и языка. т. Москва, XIII, № 4, с. 321.

muşlar. Bunu türkoloqların problemlərinə həsr olunmuş hər bir tədqiqat əsəri bir daha sübut və təsdiq edir.

Türk dilləri əsasında aparılan müşahidələrdən rus dilçi-türkoloqları bir qayda olaraq belə qərara gəlmişlər ki, dillərin bir-biri ilə qohum olması yalnız leksik vahidlərin oxşarlığı ilə deyil, eyni zamanda leksem və frazemlərin tarixən, mənşəcə uyğun gəlməsi, qrammatik strukturun (halların, spesifik və ümumi qrammatik kateqoriyaların, sintaktik vahidlərin sırası və s.) ümumiliyi ilə xarakterizə olunur. Odur ki, alimlər yalnız bəhs etdiyimiz həqiqəti dərk etdikdən sonra türk dillərinin qohumluğundan, qohumluq və yaxınlıq əlaqələrinə görə onların təsnifatından və bunun əsas prinsiplərindən bəhs etmişlər. Hər şeydən əvvəl F.Engelsin “Anti-Dürinq” əsərində Dürinqi tənqid edərək yazdığı aşağıdakı fikrini əsas tutmaq lazımdır. Orada deyilir: “Ana dilinin materiyası və forması” yalnız o zaman başa düşülə bilər ki, onun doğuluşu və tədricən inkişafı izlənilsin, bu isə, əvvəlcə, onun ölgünləşmiş olan öz formalarına, ikincisi də, yaxın canlı və ölü dillərə nəzər yetirmədən mümkün deyildir”³⁰.

Türk dillərinin qohumluğu və eyni kökdən, mənşədən əmələ gəlməsi fikri M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində ilk dəfə qaldırılmış, lakin bu məsələ XIX əsrin əvvəllərində tarixi-müqayisəli metodun türkologiyaya yenidən tətbiqindən sonra daha da inkişaf

³⁰ F.Engels. Anti-Dürinq. 1953, Bakı, s. 305.

etdirilmişdir. Çünki tarixi-müqayisəli metoda görə dillərin tarixinə vardığıca onların qohumluğu və eyni mənşədən törəməsi daha aydın müşahidə olunur. Odur ki, bir qayda olaraq rus dilçi-türkoloqları belə qərara gəlmişlər ki, türk dilləri tarixən bir kökdən ayrılmış və müəyyən ictimai-iqtisadi səbəblər nəticəsində müstəqil dillərdə qədər inkişaf etmişdir.

Bu prosesin necə getdiyini müəyyənləşdirmək üçün həmin dillərin tarixi inkişafını və onların maddi cəhətdən qohumluğunun inkişafını, bu və ya başqa dillərlə olan əlaqələrini öyrənmək lazımdır. Bu zaman eyni zamanda həmin dilin inkişaf tarixini, hansı qohum qəbilə və tayfa dilləri ilə əlaqədə olmasını, hansı ictimai-iqtisadi əlaqələr şəraitində formalaşdığını, eləcə də bu və ya başqa qəbilə və tayfaların bölünməsinə və qohum olmayan qəbilə və tayfalar içərisinə düşüb onun və ya onların təsirinə məruz qalmasını, həm də bu və ya başqa bir dilin daxili inkişaf qanunlarının nəzərə alınmasını rus dilçi-türkoloqları əsas tutmuşdular. Azərbaycan dilinin türk dilləri sistemində yerini müəyyənləşdirmək üçün bu regionda olan müxtəlif qəbilə və tayfa dillərinin birləşmə və ayrılma proseslərini dərk etmək zəruri idi ki, təxminən belə bir prosesin şərhini F.Engels “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” adlı əsərində vermişdir. Müəllif ibtidai icma cəmiyyətində dil məsələlərindən bəhs edərkən göstərir ki, ibtidai icma quruluşunda əsas ictimai özləkləri qəbilə birləşmələri təşkil edirdi. Hər bir qəbilənin əsas amilini də dil birliyi yaradırdı. Məhz bu amil əsasında da bir qəbiləni

başqa bir qəbilədən ayırmaq mümkün olurdu. Deməli, bu dövrdə hər bir qəbilənin dili o qəbilə üçün ümumi ünsiyyət vasitəsi idi. Həmçinin F.Engels göstərir ki, qəbilə ilə dialekt bir-birinə uyğun gəlirdi. Qəbilə dili qəbilə üzvləri üçün ümumi bir dil idi. Deməli, qəbilə dili ilə qəbilə dialektləri terminləri eyni mənalı sözlərdir – sinonimlərdir. Hər bir tayfanın ayrıca dialekti var idi. Məhz buna görə də F.Engels yazmışdır: “Əslində tayfa ilə dialekt bir-birinə uyğun gəlirdi”³¹. “Zəifləmiş olan iki tayfanın bir tayfa halında birləşdiyi yerdə belə olur ki, bir istisna olaraq, eyni bir tayfada bir-birinə çox yaxın olan iki dialektə danışirlar”. (*Yenə orada.*) Lakin müəyyən ictimai-iqtisadi səbəblər, təbii artım və s. nəticəsində qəbilələr bölünmüşdür. Qəbilələrin bölünməsi nəticəsində qohum qəbilələr və onların qohum dilləri də əmələ gəlmişdir. Bu o deməkdir ki, qəbilələr bölünərək onlar özləri üçün yeni bir dil yaratmayıb, bölünən qəbilə ayrıldığı qəbilənin dilini də özü ilə bərabər aparmış və ondan vahid ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Məhz F.Engels bu prosesi “köhnələrin bölünməsi ilə yeni tayfa və dialektlərin törəməsi”³² prosesi adlandırır. Azərbaycan dilinin mənşəyi, tarixi və onun türk dilləri içərisində yeri problemindən bəhs edərkən rus dilçi-türkoloqları həmin müddəalara üstünlük vermişlər. Çünki bu, təkcə Azərbaycan dilinin deyil, hətta digər sistemli dillərin də inkişaf tarixini, mənşəyini

³¹ K.Marks, F.Engels. Seçilmiş əsərləri, II cild. 1953, Bakı, s. 247.

³² K.Marks, F.Engels. Seçilmiş əsərləri, II cild. 1953, Bakı, s. 247.

müəyyənləşdirmək baxımından ən doğru, materialist müddəalardır ki, bu müddəalar da ümumi dilçilik mütəxəssislərinin, eyni zamanda türkoloqların diqqətindən yayınmamışdır.

Müşahidələr göstərir ki, türk dilləri arasında olan qohumluq və eynilik dərəcələrini nəzərə alaraq rus dilçi-türkoloqları onları müxtəlif aspektlərdən təsnif etməyə çalışmışlar.

Lakin biz belə bir nəticə çıxarıırıq ki, rus dilçi-türkoloqları türk dillərini əsasən üç prinsip nöqtəyi-nəzərindən qruplaşdırmış və Azərbaycan dilinin yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. (N.İ.İllinski (1862), V.Radlov (1895). N.F.Katonov (1894). İ.A.Aristov (1896), V.Şmidt (1932), F.V.Korş (1910), V.A.Boqoroditski (1958), İ.A.Baskakov və başqaları belə dilçilərdəndir.) Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Coğrafi prinsipə əsaslanaraq Azərbaycan dilinin türk dilləri içərisində mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi.

2. Linqvistik prinsipə əsaslanaraq Azərbaycan dilinin türk dilləri içərisində mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi.

3. Tarixi-xronoloji prinsipinə əsaslanaraq Azərbaycan dilinin türk dilləri içərisində mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi.

Türkologiyanın inkişaf tarixinə diqqətlə nəzər yetirək, türk dillərinin və dialektlərinin coğrafi prinsip əsasında qruplaşdırılmasını aydın müşahidə etmək olar³³.

³³ M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. 1968, Bakı; A.P.Vekilov. Турецкая диалектология. I часть, JL, 1973, с. 41-95

Coğrafi prinsipin əsasında isə məlum dörd cəhət durur: cənub, şərq, qərb və şimal.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin türk dilləri sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsində və türk dillərinin bölgüsündə əsaslanılan coğrafi prinsip hələ 20-ci ildən qabaq dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Məsələn, 1910-cu ildə U.E.Korş “Классификации турецких племен по языкам” məqaləsində türk dillərini şimal, cənub-şərq və cənub-qərb olmaqla üç budığa bölmüşdür³⁴. O, şimal qrupuna qaraçay-balkar, qumuq, noqay, karaim, Kazan tatarları, başqırd, Qərbi Sibir, Altay, şor, tuva, yakut, qazax, özbək, qaraqalpaq, uyğur, çuvaş dillərini; cənub-şərq qrupuna xakas, qaraqaç və ölü dillərdən orxon, peçenek, poloves, qədim uyğur, cığatay, bulqar dillərini; cənub-qərb qrupuna isə türk, Azərbaycan, türkmən, qaqauz və Krım tatarlarının dillərini daxil etmişdir.

Görkəmli sovet dilçi-türkoloqu V.A.Boqoroditski də coğrafi prinsip əsasında türk dillərini yeddi qrupa bölür:

1. Şimal-şərq qrupu (yakut, tuva dilləri);
2. Abasan qrupu (xakas dili);
3. Altay qrupu (bunları da cənub və şimal deyə iki yerə bölür),
4. Qərbi Sibir qrupu;
- 5) Volqa-Ural ətrafı qrupu (tatar, başqırd dilləri);

³⁴ Етниграфическое обозрение. 1910, Москва, с. 84-85.

6) Orta Asiya qrupu (uyğur, qazax, qırğız, özbək, qaraqalpaq dilləri);

7) Cənub-qərb (cənub) qrupu (türkmən, Azərbaycan, qumuq, qaqauz və türk dilləri)³⁵.

A.S.Samoyloviç isə türk dillərini linqvistik xüsusiyyətlərinə, əsasən fonetik və morfoloji əlamətlərinə görə qruplaşdırmağı təklif edir. Lakin türkoloq öz bölgülərində yeri gəldikcə coğrafi prinsipin də tələblərinə istinad edir. Onun fikrincə türk dillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. P qrupu (bulqar və müasir çuvaş dili);

2. L qrupu və ya uyğur, şimal-şərq qrupu. A.S.Samoyloviç bu qrupu da linqvistik əlamətlərinin müxtəlifliyinə görə üç yarımqrupa ayırır: a) d-yarımqrupuna qədim Yenisey-Orxon yazılarını və müasir qaraqar, tuvi dillərini (adək) – (ayaq); b) z-yarımqrupuna sarı – uyğur, şor, xakas dillərini (azək) – (ayaq); v) t-yarımqrupuna yakut dilini (atax) daxil edir.

3. Tau və qıpçaq, şimal-qərb qrupu. Bu qrupa daxil olan dilləri iki yarımqrupa ayırır; a) Altay (dialektləri ilə), qırğız, qumuq, qaraçay-balkar, karaim, tatar, başqırd dillərini; b) qazax və noqay dillərini daxil edir.

4. Tağlıq və ya cığatay və cənub-şərq qrupu. Buraya qədim cığatay, Çin-Türküstan uyğurlarının və özbəklərin dillərini daxil edir.

5. Tağlı və qıpçaq-türkmən və ya orta qrup. Bu qrupa Xarəzm ölkələrinin şivələrini daxil edir.

³⁵ А.А.Богородицкий. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. 1953, Казань, с. 8-20.

6. Oğuz qrupu və ya türkmən və cənub-qərb qrupu; Azərbaycan dili, türkmən, türk və qaqauz dilləri³⁶. Göründüyü kimi, A.N.Samoyloviçin bu bölgüsündə dillərin linqvistik (əsasən fonetik və qrammatik) yaxınlığı, qohumluq və ya coğrafi mövqeyinə əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda A.N.Samoyloviç altı söz-izoqlas götürərək (doqquz, ayaq, o, dağ, sarı və qalan), onların dəyişməsinə nəzərə almaqla türk dillərini təsnif etmişdir.

S.E.Malov isə digər rus dilçi-türkoloqlarından fərqli olaraq Azərbaycan dilinin mövqeyini türk sistemli dillər ailəsində müəyyənləşdirmək üçün bu dillərin fonetik əlamətlərinə üstünlük verməklə yanaşı, tarixi xronologiya prinsipinə əsaslanmışdır. O, tarixi-xronologiya deyəndə, əsasən, ayrı-ayrı türk dillərinin müstəqil dil kimi formalaşdığı dövrü götürür. Onun fikrincə türk dilləri məhz bu əlamətinə görə, yəni tez və ya gec formalaşmalarına görə, onların fonetik qabığına da müəyyən fərqlər olmalıdır. Məhz bu baxımdan S.E.Malov türk dillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1) ən qədim türk dilləri: buraya bulqar, uyğur, çuvaş və yakut dillərini aid etmək olar;

2) qədim türk dilləri: buraya da oğuz, tuva, tofalar, uyğur, xakas, şor dillərini aid edir;

3) yeni türk dilləri: Azərbaycan, qaqauz, qumandan, uyğur (Şərqi Türkünstan-Çin), qıpçaq, peçenek, poloves, cığatay, özbək, çulim dillərini;

³⁶А.Н.Самойлович. Некоторые дополнения к классификация турецких языков. Известия Института живых восточных языков. Петроград:1922.

4) ən yeni türk dillərinə isə başqırd, qazax, qaraqal-pak, qırğız, qumuq, oyrat (Altay, dağlıq), tatar, çuvaş, yakut dillərini daxil edir ³⁷.

Dilçi-türkoloqlar içərisində N.A.Baskakovun möv-qeyi xüsusilə fərqlənir. O, Azərbaycan dilinin, eyni za-manda digər türk dillərinin inkişaf tarixini diqqətlə iz-ləmiş, özündən əvvəl deyilən fikirləri saf-çürük etmiş, təsnifat aparmışdır. Onun bölgüsü, fikirləri öz orijinal-lığı ilə diqqəti daha çox cəlb etdiyindən professor F.Zeynalov demişkən, həmin bölgü *“nəinki Sovetlər ölkəsində, hətta xarici ölkələrdə də tədqiqatçıların diq-qətini cəlb etmiş, rəğbətlə qarşılanmışdır”*³⁸.

N.A.Baskakov türk dillərinin təsnifatı haqqında da-nışan zaman qeyd edir ki, indiyə qədərki təsniflərdə ça-tışmayan və nöqsanlı cəhət ondan ibarətdir ki, türk dil-ləri həmin dillərdə danışan xalqların tarixi inkişafından təcrid olunmuş, ya dillərin coğrafi mövqeləri, ya da ay-rı-ayrı fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri nə-zərə alınaraq təsnif edilməmişdir. Halbuki, dilləri təsnif edərkən, bu və ya başqa bir dilin hansı qohum dil qrup-ları ilə əlaqəsini, onların türk dilləri içərisindəki yerini, mövqeyini, onun inkişaf tarixini, hansı qohum qəbilə, tayfa dilləri ilə əlaqəsini və eləcə də qohum olmayan dillərdə olan münasibətini və s. nəzərə almaq lazımdır ³⁹.

³⁷ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951, с. 7.

³⁸ F. Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. 1981, Bakı, s. 61.

³⁹ Н.А. Баскаков. Тюркские языки. 1960, Москва, с. 95.

Məhz N.A.Baskakov türk dillərini qruplaşdıran zaman həmin prinsipləri əsas götürmüş, ən yeni orijinal qruplar tərtib etmişdir ki, mübaliğəsiz desək, indi həmin qruplar xarici və sovet türkoloqları tərəfindən məqbul hesab edilmişdir. N.A.Baskakovun fikrincə, vaxtilə türk xalqları şərq və qərbi türk qəbilələrinə parçalanmışdır. Bunu həmçinin müasir və qədim türk dillərinin materialları da sübut edir. Onun qeydinə əsasən bu parçalanmanın birinci dövrü bizim eradan əvvələ aiddir ki, həmin dövrdə də bu zamandan etibarən Qərbi və Şərqi hunlar əmələ gəlmişdir. Parçalanmanın ikinci dövrü isə bizim eranın VII-VIII əsrinə aid edilir ki, bu da Tukuye və Uyğur dövlətlərinin parçalanması ilə xarakterizə olunur. Həmin parçalanmadan isə Qərbi və Şərqi türklər formalaşmağa başlamışdır ⁴⁰.

Ümumiyyətlə, N.A.Baskakov türk dillərini iki böyük budağa ayırmışdır ki, bunlardan birincisi qərbi hun budağı, ikincisi isə şərq hun budağıdır ⁴¹.

Qərbi hun budağını da N.A.Baskakov dörd qrupa (bulqar qrupu: qədim bulqar, qədim Xəzər və Çuvaş dilləri; qıpçaq qrupu - qədim qıpçaq, kumuk, karaim; Qaraçay: - balkar, Krım tatarları və qumuq dilləri, qoçay, başqırd, qazax, özbək və s.; karluq qrupu – uyğur, cığatay, qədim özbək və s.; nəhayət, oğuz qrupu-türkmən, Azərbaycan, qaqauz, türk-osmanlı) bölmüşdür ⁴².)

⁴⁰ Н.А.Баскаков. Тюркские языки. 1960, Москва, с. 97-98.

⁴¹ Н.А.Баскаков. Введение и изучение тюркских языков. 1969 г, Москва, с. 230

⁴² Yənə orada, с. 230

Müəllifin ən böyük fəaliyyəti əsas ondan ibarət olmuşdur ki, o, ilk dəfə olaraq hər bir türk dillərinin, xüsusən Azərbaycan dilinin həmin sistemdəki mövqeyini müəyyənləşdirmiş və onların ümumi və spesifik əlamətlərini sadalamışdır.

N.A.Baskakov Azərbaycan dilini türk dillərinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aid edir. Azərbaycan dilini digər türk dillərindən fərqləndirən aşağıdakı əlamətləri göstərir:

1. Fonetik strukturda: a) türk dilində mövcud olmayan doqquzuncu saitəin olması; b) bəzi dialekt və şivələrdə *n*-nin (damaq və dilarxası) və sonrakı ?-nin mövcudluğu; cingiltili samitlərin bir qədər karlaşması.

2. Qrammatik quruluşda;

a) tarixən fərqlənən -ır və -ar affikslərinin fərqləndirilməsi (*alır* – götürür, *alar* – götürəcək); b) keçmiş zamanın qeyri-ahəngdar formaları (*biz gəldik*);

3. Lügət tərkibində xeyli miqdarda fars elementləri mövcudluğu”⁴³.

N.Baskakovun Azərbaycan dili dialekt və şivələri, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dili və tarixi, əlifba haqqında söylədiyi aşağıdakı fikri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Azərbaycan danışığı dili bir neçə dialekt qruplarına aid olunan coxsaylı dialektlərdən ibarətdir.

1. Əsas ümumi cəhətlərə malik olan Şərq qrupu dialektləri (Xəzər dənizi sahili boyu): Quba, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Salyan və Lənkəran:

⁴³ Н.А.Баскаков. Тюркские языки. Москва, 1960, с. 139.

a) burun samitləri və velyar (damaqarxası) **n** oluması; b) son samitlərin cingiltiləşməsi tendensiyası: *kitab*, *ağaj* və s.; c) geniş (açıq) saitlərin dar (qapalı) saitlərə keçməsi və s.

2. Əsas ümumi cəhətlərə malik Qərb qrupu dialektləri (Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsi): Qazax, Borçalı və ayrım:

a) əvvəl *y*-nin düşməsi: murtda – yumurtda; b) **b**-nin sözün ortasında əvəzlənməsi: bava – baba; c) sonda gələn kar samitlərin spirintizasiyası (sürtünən kimi olması): alıf – alıp; ç) velyar **n**-nin saxlanması – *aldınız* və s.

3. Ümumi cəhətlərlə fərqlənən Şimal qrupu dialektləri (Azərbaycanın şimal bölgəsi): Nuxa, Zaqatala, Qutqaşen (**Qəbələ - bizim qeyd**):

a) burun saitlərinin mövcudluğu; b) **p**-nin **t** ilə əvəz olunması, məs.: *gəlib(p)* – *gəlitti*.

4. Fərqli ümumi cəhətlərə malik Cənub qrupu dialektləri:

(Azərbaycanın cənub bölgəsi): Yerevan, Naxçıvan və Ordubad.

5. Fərqli ümumi cəhətlərə malik Orta qrup dialektləri (Mərkəzi Azərbaycan): Kirovabad (**Gəncə - bizim qeyd**), Qarabağ.

a) **J**-nin sözün ortasında və sözün sonunda dəyişməsi. Məs.: *haji*, *ağaj*;

b) sözlərin sonunda və intervokal mövqedə **b-v** əvəzlənməsi: *div* – *dib*, *Qurvan* – *Qurban* – *Kurban* və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında bir neçə mərhələni qeyd etmək olar. Birinci mərhələ - XIV-XVI

əsləri əhatə edir. Bu zaman ədəbiyyat əsasən fars dilində yazılırdı. Dövr ərəb və fars leksikası ilə dolğun olan qədim Azərbaycan dilinin inkişafı ilə xarakterizə olunur. İkinci mərhələ - XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəlini əhatə edir. Bu mərhələ milli Azərbaycan dil normasının təşəkkülü ilə səciyyəvidir. İnkişafın əsasını isə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının baniləri, o cümlədən Mirzə Fətəli Axundov qoymuşlar. Bu mərhələdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbi dilinin milli danışığa dilinə yönəlməsi baş verdi. Ədəbi dil onu “çirkəldən” ərəb və fars leksik vahidlərindən təmizlənir və onun fonetik və qrammatik normaları canlı milli dilə yaxınlaşır. Nəhayət, üçüncü mərhələ sosialist inqilabına təsadüf edir. Bu dövrdə Azərbaycan dili Azərbaycan sosialist xalqının dilinə çevrilir.

Müasir Azərbaycan dilinin əsasını Bakı-Şamaxı ləhcəsi təşkil edir. Hal-hazırda ictimai-siyasi və elmi terminologiya ilə zənginləşən ədəbi dildə mətbuat, elmi və bədii ədəbiyyat dərc olunur, ali və orta məktəblərdə tədris aparılır.

1923-cü ilə kimi Azərbaycan dilində yazı ərəb əlifbasına, 1923-cü ildən 1939-cu ilə kimi latın əlifbasına əsaslanırdı, 1939-cu ildən isə rus qrafikası əsasında yeni əlifba qəbul olundu”⁴⁴.

Н.А.Баскаков “Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков” əsərində bütün türk dillərinin, xüsusən Azərbaycan dilinin materi-

⁴⁴ Н.А.Баскаков. Тюркские языки. Москва, 1960, s. 139.

allarını tədqiqata cəlb edərək türk dillərində sintaktik vahidlərin tarixi-tipoloji xarakteristikasını səciyyələndirmişdir. Həmin əsər həm türkologiyanın böyük nailiyyəti kimi qeyd olunur, həm də Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına təkan verən bir əsər kimi qiymətləndirilir⁴⁵. Eyni zamanda, bu əsər türk dillərinin, həmçinin Azərbaycan dilinin tipoloji tarixi aspektdə tədqiqi üçün bir proqram xarakteri kəsb edir.

⁴⁵ N.A.Baskakov. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков Словосочетание и предложение. Москва, 1975.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA RUS TÜRKÖLOQLARININ ROLU

2.1. Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yaradılması və bir sıra nəzəri problemlərin həlli.

N.K.Dmitriyev

Nəzəri dilçiliyin ən mühüm və başlıca sahələrindən biri də qrammatika hesab olunur. Bəllidir ki, qrammatika dilin qrammatik quruluşundan bəhs edir, sözlərin dəyişməsi və birləşməsi haqqında, cümlə və onun strukturu, tipologiyası haqqında nəzəri fikirlər məcmusudur.

Dünyanın bütün dillərinin məxsusi leksik tərkibi və özünəməxsus şəkildə sözlərin birləşmə və dəyişmə qanunauyğunluqları mövcuddur. Buna görə də lap qədim zamanlardan hər bir dilin spesifik, orijinal qrammatik quruluşunun mövcudluğu müşahidə olunmuşdur. Belə olan təqdirdə qrammatikanın varlığı hər bir dilin daxili qanunauyğunluqları ilə tənzim olunmalıdır. Çünki onun strukturunu, özəyini hər bir dilin spesifik şəkildə söz və söz birləşməsi, cümlə komponentləri, morfemlər və onların birləşmə imkanları təşkil edir.

Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibi və və onun elementləri ayrılıqda “heç nədir”, yəni ünsiyyətə xidmət

etmə qabiliyyətinə malik deyil. Deməli, onlar ictimai məzmuna malik deyildir. Yalnız qrammatik quruluşun sayəsində dilin lüğət tərkibi reallaşır, yəni fikri gerçəklik qabığına salır.

Dilin qrammatik quruluşunun inkişafı, təkamülü və zənginləşməsi onun leksik tərkibinin zənginləşməsi və inkişafından kəskin şəkildə fərlənir. Dilin qrammatik quruluşu tədricən, həm də ləng dəyişikliyə uğrayırsa, leksik tərkibi isə əksinə sürətlə dəyişir, inkişaf edir. Xüsusən elmi-texniki tərəqqi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xüsusi təkan verir.

Dilin qrammatik quruluşunun elmi baxımdan tədqiqi və araşdırılması bütün zamanlarda zəruri problem kimi qarşıda durmuşdur. Odur ki, Azərbaycan dilçiliyində bu problemin əsaslı qoyuluşu və araşdırılması, hər şeydən əvvəl, rus dilçi-türkoloqlarını düşündürürdü. Belə türkoloqlardan türkologiyanın, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında, Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yaradılmasında, mühüm nəzəri problemlərin həllində SSRİ EA müxbir üzvü Nikolay Konstantinoviç Dmitriyevin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Odur ki, N.K.Dmitriyevin elmi-nəzəri fəaliyyəti üzərində xüsusi dayanacağıq.

Hələ müharibədən əvvəl N.K.Dmitriyev Leninqrاد Universitetinin filoloji fakültəsində bir il müddətində Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını da yazıb çapa hazırlamış, lakin həmin əsər müharibə vaxtı Leninqraq blokadasında məhv olmuşdur. 1940-cı ildə N.K.Dmitriyev Azərbaycan Dövlət Universiteti tərəfindən Bakıya

dəvət olunur və filologiya fakültəsində Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra nəzəri məsələləri barədə xüsusi kurs və seminar məşğələləri aparır.

O, hətta 1949-cu ildə Şamaxı şəhərinə gedərək Şamaxı ziyalılarına “Rus klassiklərinin dilində Azərbaycan sözləri” mövzusunda məruzə edir. N.K.Dmitriyev bu işlərdən əlavə, Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun nəşr etdiyi qrammatika kitablarında bir müəllif kimi də iştirak etmişdir. Bundan əlavə o, 1939-cu ildən başlayaraq ta ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın bir sıra dilçilərinin elmi rəhbəri olmuş, bəzi ədəbiyyat və dilçilərin Monoqrafiya müdafiələrində rəsmi opponent kimi çıxış etmişdir.

N.K.Dmitriyev Azərbaycan dilinin və ümumiyyətlə, başqa türk dillərinin quruluşunu əsas götürərək onların təsviri qrammatikasının yeni sxemini vermişdir. O, özünəqədərki türkoloqlardan fərqli olaraq müasir türk dillərinin qrammatik quruluşunu tarixilik prinsipi əsasında izah etmişdir. N.K.Dmitriyevin irəli sürdüyü əsas müddəalardan biri də budur ki, hər hansı bir türk dilinin qrammatik quruluşu onun xüsusiyyətlərindən çıxış edərək izah olunmalıdır. O, başqa dillərin qrammatikalarında qoyulan məsələləri yamsılamanın, təkrarlamanın, mexaniki köçürmələrin əleyhinə olmuş, orijinal fikirlər söyləmişdir.

N.K.Dmitriyev Azərbaycan dilinin qrammatikası elminə bir sıra yeniliklər gətirmişdir. O, hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinin ümumi qrammatik kateqoriyalarını, yəni hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarının bir

çox xüsusiyyətlərinin mənşəyini, tarixi inkişafını bütün incəliyi ilə, dəqiqliyi ilə işıqlandırmışdır. Sözün mənə, şəkil və sintaktik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq N.K.Dmitriyev uzun illərdir ki, mübahisəyə səbəb olan Azərbaycan dilinin nitq kateqoriyalarını, xüsusən isim-sifət, sifət-zərf, tamamlıq-zərflik arasındakı fərqləri dəqiq bir surətdə aydınlaşdırmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində keçmiş ənənəyə əsaslanılmaqla bir tərəfdən rus qrammatikasının təsiri altında, digər tərəfdən sintaktik vəzifədən çıxış edib, düzgün olmayaraq bəzi alimlər **daş ev, gümüş qaşiq, taxta qapı** tərkiblərində **daş, gümüş, taxta** kimi isimləri sifət deyə adlandıırırdılar. N.K.Dmitriyev sözün mənasından çıxış edərək sübut etdi ki, həqiqi mənada yuxarıdakı sözlər ancaq isimdir. Buradan da nitq hissələrinin müəyyənləşməsində semantik prinsipin xüsusi yeri olması fikri daha elmi və praktik cəhətdən müəyyənləşdirildi.

N.K.Dmitriyevə qədər bir çox türkoloqlar türk dillərində tərz kateqoriyasının olması fikrini inkar edirdilər. Lakin N.K.Dmitriyev türk dillərinin geniş faktik materiallarını gözdən keçirərək bu dillərin özünəməxsus tərz kateqoriyasının olduğunu sübut etmişdir⁴⁶. Z.İ.Əliyevanın “Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası” adlı namizədlik Monoqrafiyası da N.K.Dmitriyevin ideyalarının elmi bəhrələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Mürəkkəb cümlə məsələsində də N.K.Dmitriyev türk dillərinin Qərbi Avropa tədqiqatçılarından xeyli

⁴⁶ Z.İ.Əliyeva “Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası”. NDR s. 8

qabağa gedərək yeni konsepsiya irəli sürmüşdür. Məlum olduğu üzrə, türkoloqlar mürəkkəb cümlə məsələsində müxtəlif mövqelərdə olmuş, bir-birinin ziddini təşkil edən fərqli fikirlər irəli sürmüşlər.

Lakin N.K.Dmitriyev mürəkkəb cümlənin mübahisəli problemi ayrıca subyektə olan tərkibləri budaq cümlə hesab etmək məsələsi barədə özündən əvvəl deyilmiş baxışları dərinləşdirərək daha elmi nəticələr əldə etmişdir^{47 48}.

N.K.Dmitriyev həqiqi mənada xəbəri xəbərlik kateqoriyası ilə ifadə olunan cümlələri budaq cümlə hesab edir. Lakin buna baxmayaraq, sadədən mürəkkəbə keçid tipi kimi subyektə adlıq halı ilə ifadə olunan feili sifət, feili bağlama tərkiblərini də budaq cümlə adlandırır, subyektə də budaq cümlənin mübtədası kimi izah edirdi. O, eyni zamanda, öz rəhbərliyi altında elmi iş aparan N.Z.Hacıyeva, E.A.Qrunina, İ.Pavlov və başqalarını da bu istiqamətə yönəltdi. Nəticə etibarilə həmin dövrlərdə bir çox milli respublikalarda məhz budaq cümlə məsələsi bu prinsiplə verilmiş və indi də həmin fikirlərin tərəfdarları qalmaqdadır.

Mürəkkəb cümlə məsələsində N.K.Dmitriyev yanlış olaraq bəzən də Avropa dilçilərinin fikirlərini müdafiə edərək cümləyə məntiqi cəhətdən yanaşmağa və cümlə ilə hökmü eyniləşdirməyə tərəfdar çıxır. O yazır:

⁴⁷ П.М.Мелиоранский. Краткая грамматика казах-киргизского языка, часть II.Синтаксис. СПб, 1897, с.35

⁴⁸ А.Самойлович. Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка. 1925, Л., стр. 100-102.

“Cümlə öz içərisinə ancaq o sözləri daxil edə bilər ki, qarşılıqlı məntiqi əlamətlərinə görə hər hansı bir hökm ifadə edir, yəni onlarda hər hansı yeni bitmiş bir fikir, yaxud hər hansı bir nəticə olur”⁴⁹. Müəllif başqa bir məqamda isə belə yazır: “Təbiidir ki, bu tərkiblər sırasından yalnız elələri budaq cümlə dərəcəsinə hesab edilə bilər ki, onların **kilqəndə** tipli məntiqi xəbərinə aid ayrıca mübtədasi olsun”⁵⁰. N.K.Dmitriyevin fikirlərində ziddiyyətli cəhət bundan ibarət idi ki, o, hind-Avropa dillərinə hansı meyarla yanaşırsa, türk dillərində də həmin meyarla yanaşmağa üstünlük verirdi. Belə ki, bu barədə onun aşağıdakı qeydi xarakterik hesab oluna bilər:

*“...странно было бы устанавливать одни нормы для русских придаточных и другие – для башкирских”*⁵¹.

N.K.Dmitriyev başqa kateqoriyaların müəyyən edilməsində də vahid prinsip tərəfdarı idi. O, öyrədirdi ki, ayrı-ayrı nitq hissələrinin məzmunu, necə deyərlər, beynəlxalq xarakter daşmalıdır, müxtəlif dillər üçün eyni olmalıdır...

Məsələ belədir, ya başqırd dilində zərf var, ya yoxdur, əgər varsa, o gərək rus dilindəki və başqa dillərdəki zərflər kimi, daxili məzmunu malik olsun. Dil for-

⁴⁹ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. Изд. АН СССР. Москва, 1948, с. 202.

⁵⁰ Yəni orada, s.248

⁵¹ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. Изд. АН СССР. Москва, 1948, с. 248

malarındakı bütün fərqlərlə bərabər, rus zərfinə bir, başqırd zərfinə başqa tərif vermək təəccüblü olardı. Əgər biz feil istilahı altında keyfiyyətə eyni cinsli olmayan şeylər düşünəriksə, onda nəinki müqayisəli qrammatika sistemi, hətta, ümumiyyətlə, hər cür qrammatika alt-üst olar⁵².

Aydın olur ki, N.K.Dmitriyev bir tərəfdən başqa ölçülər irəli sürməyin tərəfdarı deyil, o biri tərəfdən, ayrıca subyektli olan tərkibləri budaq cümlə hesab edir⁵³. Bir tərəfdən budaq cümlə üçün bir ölçü də onun xəbərinin şəxslı formada (yəni *verbum finitum* – da) olmasını tələb edirsə də, girər tərəfdən *verbum finitum* olmayan feili sifət və feili bağlama formalarını da xəbər hesab edir. Bu ziddiyyəti N.K.Dmitriyev özü də hiss edirdi.

Müəllif “*Oğlu bizim məktəbdə oxuyan qoca bazara getdi*” cümləsini təhlil edərkən **oxuyan** sözünü xəbər adlandırır və buna aid aşağıdakı qeydi verir: *doğrudur, bu xəbər feilin şəxslı şəklində (verbum finitum-da) deyil, feili sifət formasındadır. Bizim onu xəbər adlandıрмаğımız heç də müvəffəqiyyətli çıxmır, çünki “forma ilə məzmun arasında bir qırıqlıq əmələ gəlir”*⁵⁴.

N.K.Dmitriyev forma və məzmun vəhdətinin pozulduğunu başa düşsə də, yenə həmin fikri irəli sürür, qəti qərara gələ bilmirdi. O deyirdi:

“Bu problem yalnız qrammatika üçün deyil, tərcümə işi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir”. Demək

⁵²Yenə orada, s. 214.

⁵³ Н.К.Дмитриев. Турецкий язык. Москва, 1960, ИВЛ, стр. 73-74.

⁵⁴ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка, Москва, с. 245, 253.

olar ki, bütün izahatında o, tərcüməni nəzərə alırdı. Məsələn, təyin budaq cümləsini izah edərkən onu aşağıdakı növlərə ayırır:

1. Rus nisbi əvəzliyi adlıq halda işlənir.
2. Rus nisbi əvəzliyi təsirlik halda işlənir.
3. Rus nisbi əvəzliyi olan **который** yiyəlik halda ya **predloqla**, ya da **predloqsuz** işlənir, ya da ki, **çey** nisbi əvəzliyinin istənilən halı əvəz edilir⁵⁵. (*N.K.Dmitriyev. Göş. əsər. Səh. 249-252.*)

Deməli, başqırd dilində (həmçinin digər türk dillərində) təyin budaq cümləsi bu yuxarıdakı növlərdən ibarət imiş. A.Samoyloviç də belə bir bölgünü vermişdir⁵⁶.

Beləliklə, deyə bilərik ki, A.Samoyloviç və N.K.Dmitriyev türk dillərinin qrammatikasının aktual problemlərinə toxunsalar da, başlıca olaraq mürəkkəb cümlə, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlə məsələsində öz dillərinin təsirindən - rus dilinin qrammatikasının təsirindən (S.M.) uzaqlaşa bilməmişlər. Lakin həmin dilçilər bu sahədə haqsız olsalar da, türk dillərinin, həmçinin Azərbaycan dilinin bugünkü elmi qrammatikasının yaranmasında bilavasitə varislik rolu oynamışlar.

N.K.Dmitriyev türk dillərinin bir sıra qrammatika terminlərinin də düzgün və dəqiq işlənməsini tələb edirdi.

Türkoloji ədəbiyyatda uzun müddət son şəkilçi-suffiks termini işlədilmişdir. N.K.Dmitriyev göstərmişdir

⁵⁵ Yəni orada, s.249-252

⁵⁶ А.Самойлович. Краткая учебная грамматика современного османского – турецкого языка. с. 121-122.

ki, suffiks termini hind-Avropa dilləri üçündür, çünki bu dillərdə prefiks, infikslə bərabər, suffiks də işlənir. Türk dillərində infiks, prefiks olmadığı halda, suffiksin varlığını iddia etmək nə qədər doğru ola bilər? N.K.Dmitriyev türk dillərində kökdən sonra gələn morfemləri affikslər (şəkilçilər) adlandırmışdır ki, bu, türk dilləri üçün ən doğru bir yoldur.

1947-ci ildə N.K.Dmitriyev Azərbaycan Dövlət Universitetində “Некоторые вопросы азербайджанского языкознания” mövzusunda məruzə etmiş, sonra bu məruzə “ADU-nun Əsərlərində” çap olunmuşdur.

N.K.Dmitriyevin bu əsəri Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra mühüm məsələlərinin öyrənilməsi üçün bir növ proqram mahiyyəti daşımışdır. O, Azərbaycan dilçiləri qarşısında Azərbaycan dilinin başqa dillər əsasında əlaqə və təsirlərdə mövqeyini müəyyənləşdirmək kimi vəzifə qoyur. Bu məsələni araşdırmaq üçün N.K.Dmitriyev 3 problem irəli sürür. 1-ci problem Azərbaycan dilində substrat məsələsidir.

O, Azərbaycan dilinin Qafqaz – İber dilləri əhatəsində inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, birinci növbədə Qafqaz-İber dilləri substratını aydınlaşdırmağı məsləhət görür. N.K.Dmitriyevə görə Azərbaycan dilində bu substrat ünsürləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan dilində söz başında nə təmiz **t**, nə də təmiz **d** səsi eşidilir. Söz əvvəlində bir növ **t** ilə **d** səsi arasında bir səs tələffüz olunur. Eyni bu hadisə söz əvvəlində **b** və **p**, **k** və **g** səslərinə də aid ola bilər.

2. Söz əvvəlində bir sıra: **heyva, hin, hörmək, hörük, hörümçək, hürmək** kimi sözlərdə **h** səsinin əmələ gəlməsidir.

3. Söz ortasında qeminatların (qoşa səssizlər) olmasıdır. Məs.: yeddi, səkkiz, doqquz, əlli, addım, addamaq, naqqa, saqqal, saqqız və s.

N.K.Dmitriyevin irəli sürdüyü 2-ci problem Azərbaycan dilinin başqa türk dilləri arasında mövqeyini təyin etmək məsələsidir. Burada da o, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dili ilə türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri müəyyənləşdirməyi lazım bilmişdir⁵⁷.

Ayrılan cəhətləri N.K.Dmitriyev üç maddə ətrafında ümumiləşdirir:

1. Söz əvvəlində açıq dodaq səslilərindən əvvəl **y** səsinin inkişafı, qapalı səslilərdən əvvəl isə **y** səsinin düşümü.

2. Söz əvvəlində cingiltili **q** səsinin keyfiyyəti.

3. Azərbaycan nitqinin zəngin intonasiyaya malik olmasıdır ki, burada sual şəkilçisi olan – **mı**-ya ehtiyac duyulmur.

N.K.Dmitriyevin irəli sürdüyü 3-cü problem isə Azərbaycan və rus dili əlaqələri məsələsidir ki, burada ümumi və ayrılan cəhətlərlə yanaşı, bu dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Bütün bu bəhs edilənlərdən göründüyü kimi, N.K.Dmitriyevin Azərbaycan dilçiliyinin, dilin elmi

⁵⁷ Труды Азербайджанского Государственного Университета им. С.М.Кирова, Баку, 1949.

qrammatikasının yaranmasında, formalaşması və inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

2.2. Milli kadrların hazırlanması Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinin (dil tarixi, lüğətçilik, dialektologiya, müasir dil) inkişafı (20-40-cı illər)

Dünyanın inkişaf etmiş dilləri içərisində özünəməxsus yer tutan Azərbaycan dili 1920-ci ildən dövlət dili səviyyəsinə qalxdı. Ana dilində milli məktəblər, mədəniyyət ocaqları yaradılmağa başlandı. Görkəmli rus dilçi türkoloqların bilavasitə rəhbərliyi altında Sovet dilçiliyinin tərkib hissəsi olan Azərbaycan dilçiliyi formalaşmağa başladı. Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dilçiliyi Oktyabr inqilabının ən qiymətli bəhrələrindən biri hesab olunur⁵⁸.

Bütün elm sahələri kimi Azərbaycan dilçiliyi də Sovet hakimiyyəti illərində çiçəklənmiş və görünməmiş bir inkişaf səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Məlumdur ki, inqilaba qədər Azərbaycanda əhalinin yalnız 10-12 faizi savadlı idi. Yenicə qurulmuş Sovet hökuməti əhalinin elliklə savadlanma məsələsini əsas vəzifə kimi qarşıya qoydu. Buna görə də Sovet hakimiyyətinin ilk illərində - 20-ci illərdə Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları, xüsusən müəllimlər, birinci növbədə yeni əlifbaya keçmək, ayrı-ayrı elm sahələri üçün istilah yaratmaq məsələləri ilə məşğul olurdular. Bu sahə-

⁵⁸ М.Ш.Рагимов, А.К.Алекперов. Современное состояние и перспективы развития Азербайджанского языкознания. Советская тюркология, 1970, № 5, с. 3

də 1926-cı ildə Bakıda çağırılmış türkoloji qurultayın tarixi rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

ÜİK/b/P MK-nın 5 sentyabr 1931-ci il “İbtidai və orta məktəblər haqqında” adlı və 25 avqust 1932-ci il “Təlim proqramları və ibtidai, orta məktəblərin qaydaları haqqında” adlı qərarlarından sonra ana dilinin tədrisi məsələsini mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoydu və bununla da qrammatika dərsləkləri yaratmaq zəruriyyəti meydana çıxdı. Buna görə də 30-cu illərdə dilçilərimiz orta məktəblər üçün dərslək hazırlamaq və mütəxəssis kadrlar yetişdirmək işi ilə məşğul idilər. Bu iş 40-cı illərdə də qismən davam etdirilirdi. Artıq bu illərdə dilçilik sahəsində elmi işlə məşğul olası elm adamları yetişirdi. Doğrudur, bu dövrə qədər də az miqdarda dilçilər və dilçilik əsərləri var idi, lakin ayrı-ayrı elmi idarələrdə və ali məktəb kafedralarında daha müntəzəm şəkildə tədqiqat işləri aparılmağa başlandı və daha çox səriştəli adamlar dilçilik sahəsinə cəlb edildi. 50-ci illərdə isə elmi tədqiqat işləri daha geniş vüsət aldı, daha mükəmməl əsərlər meydana çıxmağa başladı. Həmin dövrlərdə Azərbaycanın müxtəlif elmi mərkəzlərində - Azərbaycan SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda, ali məktəblərin dilçilik kafedralarında, Elmi Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunda onlarla alim dilçiliyin müxtəlif sahələri üzrə elmi tədqiqat işi ilə məşğul olmağı qarşılarına məqsəd qoydular. Onlar ilbəlil ortaya çıxardıqları yeni və daha mükəmməl əsərlərlə Azərbaycan dilçilik xəzinəsini zənginləşdirməyə başladılar. Təsədüfi deyil ki, bu gün Azərbaycanda dil-

çilik elmi elə möhkəm addımlarla irəliləyir ki, dünyanın heç bir ölkəsi bu cəhətdən ona bərabər ola bilməz.

2.2.2 Milli kadrların hazırlanmasında rus dilçi-türkoloqlarının rolu

Doğru olaraq göstərilir ki, Azərbaycan dilçiliyi Oktyabr inqilabının ən qiymətli bəhrələrindən biri hesab olunur⁵⁹.

İnqilabdan əvvəl əhalisinin çox az bir hissəsi savadlı olan Azərbaycan vətəndaşlarının ucdantutma savadlanması bir problem kimi qarşıda dururdu. Həmçinin Azərbaycanda rəsmi şəkildə dövlət dili hesab olunan Azərbaycan dilinin tədqiqi, araşdırılması, bu dildə dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması da nəinki respublikadakı ictimai və dövlət xadimlərini, hətta görkəmli rus dilçi-türkoloqları da düşündürürdü⁶⁰.

Azərbaycan dilçiliyini inkişaf etdirmək üçün mühüm problemlərdən biri respublikada milli kadrların

⁵⁹ Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi. Bakı, 1985; M.Ş.Şirəliyev. SSRİ Elmlər Akademiyası və Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). 1974, № 1, c. 17; Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rus dilçilərinin rolu. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası). 1964, № 3, c. 37-44; A.Şərif. "Azərbaycanda türk dilini öyrənmək yolunda nə kimi işlər görülür". "İnqilab və mədəniyyət". 1930, № 9. s. 40; Sovet dilçiliyi 40 ildə. API-nin əsərləri. 1960, 14-cü cild.; С.Е.Малов. Советская тюркология за 30 лет. Вестник АН КССР. 1949, № 5 (май), с. 94; М.Ş.Şirəliyev. SSRİ Elmlər Akademiyası və Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). 1974, № 1, c. 17.

hazırlanması idi. Bunun üçün artıq real zəmin yaranmışdı. Əvvəla, 1919-cu ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Darülfünunun Şərq fakültəsi mövcud idi, ikincisi isə Ə.Haqqverdiyevin rəhbərliyi altında 1923-cü ildə “Azərbaycanı öyrənən Tədqiq və təbliğ cəmiyyəti” yaradıldı, daha sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu təsis olundu. Bütün bunlar respublikada milli kadr hazırlığına təkan verməli idi. Bu məqsədlə də respublikaya görkəmli ruz dilçi-türkoloqları, müxtəlif ixtisas üzrə çalışan mütəxəssislər dəvət olundular. Eyni zamanda milli kadr yetişdirmək üçün Rusiyanın ayrı-ayrı elm ocaqlarına mütəxəssislər göndərildi.

Azərbaycana dəvət olunan alimlər həm Tədqiq və təbliğ cəmiyyətində iş aparır, həm də ali məktəblərin müvafiq kafedralarında mühazirələr oxuyurdular.

A.P.Zifeldtin “Azərbaycanı öyrənən Tədqiq və təbliğ cəmiyyəti”nin 1925-ci il noyabr tarixli iclasında oxuduğu məruzədə həmin cəmiyyətin strukturu haqqında məlumat verməklə yanaşı, rus alimlərinin, xüsusən dilçilərin Azərbaycana dəvəti və onların gördüyü işlər barədə maraqlı materiallar vardır.

Həmin materiallardan məlum olur ki, müxtəlif şəhərlərdən dəvət olunmuş alimlər cəmiyyətə rəhbərlik edir, aparılan təqiqatlara istiqamət verir, rəhbərlik edirdilər. Professor A.N.Samoyloviç, A.R.Zifeldt, V.M.Sısoyev, V.A.Ryumina, professor V.İ.Smirnova-Loqino-va və İ.F.Blinov belələrindən idi.

A.R.Zifeldt yazır: “Tarixi-etnoqrafik bölmə: bölmənin ən əsas işi prof. N.İ.Aşmarinin hazırladığı “Azərbaycan türk xalq ləhcələri” ilk böyük elmi lüğəti üçün materialların toplanması və sistemləşdirilməsi idi. Bu iş bir neçə il üçün nəzərdə tutulub və sözsüz ki, son dövrlərə qədər ərəb və fars təsirindən ayrılı bilməyən Azərbaycan yazıçıları üçün təmiz xalq söz materialı təqdim edərək, türk ədəbiyyatının tarixində yeni bir dövrün yaranmasına xidmət edəcək.

Türkologiya sahəsində yeniliklərlə bizi tanış edən Leningrad türkoloqu professor A.N.Samoyloviçin Azərbaycana gəlişi və onun aktiv işi haqda danışmaq doğru olmazdı. Akademiklər N.Y.Marrın və V.V.Bartoldun gəlişi bir elm bayramına çevrildi. Onların hər ikisi bizim təşkilatla sıx bağlı idi. Birincisi – yafetidologiya və İştər İlahəsi, ikincisi isə - Azərbaycan tarixi haqda uğurlu məruzə ilə çıxış etdi».

Hesabat məruzəsindən məlum olur ki, alimlər yalnız Azərbaycanı və Azərbaycan dilini deyil, eyni zamanda Azərbaycanda mövcud olan talış, kürd və Dağıstan dillərini də öyrənir və həmin sahələrdə kadr hazırlığına diqqət yetirirdilər.

Odur ki, cəmiyyətin tərkibi ildən-ilə artır, tədqiqatların üfüqləri daha da genişlənir. Məsələn, 1925-ci ilin oktyabr ayında professor İ.İ.Meşşaninovun Bakıya gəlişi, Azərbaycan dili və onun tarixi ilə əlaqədar tədqiqatlar aparması buna əyani sübutdur.

Azərbaycan Dövlət Universiteti Şərq fakültəsinin 10 illik qısa hesabatında göstərilir: “6 fevral 1922-ci

ildə Maarif Xalq Komissarlığı tərəfindən rektorun adına ünvanlanan məktubda univeristet şurasına Şərq fakültəsinin təşkili üçün bütün lazımi tədbirlərin qəbul olunması haqda arzu bildirilmişdir.

Fakültənin strukturu, tədris planı və xüsusiyyəti göstərilən məqsədlərə uyğun olaraq keçmiş Petroqrad Universitetindən və Lazarev İnstitutundan əsaslı şəkildə fərqlənməlidir.

Ştat proyektinə uyğun olaraq fakültədə 22 kafedra təsdiq edildi: 1) Fəlsəfə, 2) İqtisadiyyat elminə giriş və təsərrüfat tarixi, 3) Qədim tarix, 4) Orta əsrlər tarixi, 5) Yeni dövr tarixi, 6) Rus tarixi, 7) Müsəlman Şərqinin ümumi tarixi, 8) Türklərin tarixi, 9) İranın tarixi, 10) İslamşünaslıq, 11) Arxeologiya, 12) Pedagogika, 13) Psixologiya, 14) Ümumi dilşünaslıq, 15) Türk dili, 16) Türk ədəbiyyatı, 17) İran dilləri, 18) İran ədəbiyyatı, 19) Ərəb dili və ədəbiyyatı, 20) Antik ədəbiyyat, 21) Qərb-Avropa ədəbiyyatı və 22) Rus ədəbiyyatı.

Bundan əlavə, fakültələrin ixtiyarına 11 dosentura, 6 lektura, həmçinin 3 Şərq dili və elə o gədər də Qərb-Avropa dilləri verilmişdir.

Fakültənin türkləşməsi süni deyil, təbii şəkildə baş tuturdu, səbəb isə təhsil alanların əksəriyyətinin türk olması idi. 4 il ərzində xüsusi fənlərin əksəriyyəti dövlət dilində tədris olunurdu.

SSRİ-nin digər şərqşünaslıq üzrə tədris müəssisələri kimi Şərq fakültəsində də elmi qüvvənin azlığı yaşanır-
dı. Lakin fakültə bu ciddi boşluğu həm türk dilini bilən mütəxəssisləri dəvət etməklə, həm də mərkəzin böyük

alimlərinin müvəqqəti işə qəbul edilməsi ilə aradan qaldırırdı.

Belə ki, akademiklər N.Y.Marr və V.V.Bartold öz ixtisasları üzrə mühazirələr oxumaq üçün Bakıdan gələn dəvəti böyük məmnuniyyətlə qəbul etmişlər. Akademik N.Y.Marr ilk dəfə olaraq bizim universitetdə yafetidologiyanın əsas prinsiplərini 1928-ci ildə təqdim etmişdir. Akademik N.Y.Marr tərəfindən oxunan kurs sonradan universitet tərəfindən nəşr olunmuşdur. Bununla dil haqda ingilabi fikir sistemətik bir dərslək əldə etmiş oldu. Bu faktı fakültənin uğuru kimi qəbul etmək olar.

Professor, hal-hazırda akademik A.N.Samoyloviç həmçinin Şərq fakültəsində epizodik kurs oxumuşdur. Tanınmış türk alimi Köprülüzadə Fuad bəy Bakıda olarkən 1925-ci ildə qədim türk dilinin tarixi haqda kurs oxumuşdur. Bundan başqa, Maddi Mədəniyyət Akademiyasının üzvü İ.İ.Meşşaninov 1926-ci ildə Qədim Şərqin tarixi haqda kurs oxudu, dosent R.Şor isə 1928-1929-cu tədris ilində dilin sosiologiyasından fakültənin linqvistika bölümündə dərslər aparmışdır. Həmin ildə dosent B.M.Dansiq İran və Türkiyənin iqtisadi coğrafiyası haqda epizodik kurslar tədris etmişdir.

Bildiyimiz kimi, indi Şərq fakültəsinin ləğv edilərək pədaqoji fakültəyə birləşdirilməsi haqda qərar qəbul edilmişdir.

Bu ildən başlayaraq pədaqoji fakültənin nəzdində iki bölmədən (dil və maddi mədəniyyət) ibarət bölmə fəaliyyətə başlayır.

1923-1926-cı illər ərzində Azərbaycan Dövlət Universitetində Türkologiya kafedrasının müdiri vəzifəsini prof. N.İ.Aşmarin tuturdu. 1924-cü ildən bu günə kimi bu vəzifəni prof. B.V.Bəkirzadə tutur. Prof. Aşmarinin gedişindən əvvəl kafedra iki böyük bölməyə bölünmüşdü: dilçilik və ədəbiyyat. Dil bölməsi prof. N.İ.Aşmarinin, ədəbiyyat bölməsi isə prof. B.V.Çobanzadənin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərirdi. Prof. Aşmarinin gedişindən sonra hər iki bölməyə prof. Çobanzadə rəhbərlik edir.

Göstərilən dövrdə kafedra üzrə aşağıdakı kurs və seminarlar aparılmışdır: türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (prof. Aşmarin, sonra prof. Çobanzadə), Orxon və Uyğur abidələri (prof. Aşmarin, sonra prof. Çobanzadə), türkologiyaya giriş (prof. Çobanzadə), türk-tatar dialektologiyası (prof. Çobanzadə), türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatının yeni dövrü (prof. Çobanzadə), türk dilinin və ədəbiyyatının tədrisi metodikası (prof. Çobanzadə), dilçiliyə giriş (prof. Çobanzadə), türk dillərinin müqayisəli qrammatikası və türk ədəbiyyatının yeni dövrü (prof.Çobanzadə).⁶¹

Hesabatdan göründüyü kimi, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsi yaradıldıqdan sonra görkəmli dilçi-türkoloqları Bakıya dəvət edirlər. Onlar həm kadr hazırlığında, həm də türk (Azərbaycan) dilinə aid qiymətli tədqiqat əsərləri, metodik məcmuələr, dərslik, dərs vəsaiti və proqramlar hazırlayırlar. Həmin

⁶¹ Известия АГИ им. В.И.Ленина. Москва, 1928.т.4. с. 269-295

dövrə Şərq fakültəsi nəzdində görkəmli dilçi-alim R.O.Şorun rəhbərliyi altında “*Ümumi dilçilik*” kafedrası da fəaliyyət göstərir. R.O.Şor *sosiolinqvistikaya dair tədqiqat aparmaqla yanaşı, həmin sahə üzrə elmi kadrların hazırlanmasına da rəhbərlik edir*”⁶².

A.Tağızadə belə kadrlardan idi. R.O.Şorun ən böyük təqdirəlayiq işi fonetika laboratoriyasını yaratmasıdır. O, həmin laboratoriyada eyni zamanda bir fonetist kimi Azərbaycan dilində sözün əvvəlində işlənən “q” səsinin cingiltili olmasını təcrübi yolla öyrənir, nəticədə 1939-cı ildə onun “Советская языкознание” jurnalının II cildində “Из инструментально-фонетических наблюдений о так называемом озвончении заднеязычного “q” в азербайджанского-тюркском языке” adlı məqaləsi çapdan çıxır. R.O.Şor eyni zamanda o vaxt Moskvada təhsil alan azərbaycanlı dilçi İdris Həsənovun elmi işinə də rəhbərlik etmişdir.

30-40-cı illərdə yüksək ixtisaslı azərbaycanlı dilçi kadrların yetişməsində böyük xidmətlər göstərən alimlərdən biri də akademik İ.İ.Meşşaninovdur. O, 30-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dilçi aspirantlarına “Ümumi dilçilik kursu”nu keçmiş, 1936-cı ildə isə həmin aspirantlara Leninqradda sovet dilçilərinin bir sıra problemləri ətrafında məsləhətlər vermişdi.

40-cı illərdə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında, xüsusən Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yaradılmasında, Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra nəzəri

⁶² Yenə orada. s. 294.

problemlərinin həllində SSRİ EA müxbir üzvü N.K.Dmitriyevin xüsusi xidmətləri olmuşdur.

N.K.Dmitriyev 1930-1940-cı illərdə Leningrad Universitetinin filoloji fakültəsində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə bir il müddətində Azərbaycan dilinin elmi qrammatika kursunu keçmişdi. Hətta o, müharibədən əvvəl Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını da yazıb çapa hazırlamış, lakin müharibə vaxtı Leningrad blokadasında bu əsər məhv olmuşdu.

1940-cı ildən 1951-ci ilə qədər N.K.Dmitriyev Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru kimi hər il Bakıya gəlmiş və filoloji fakültəsində Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra mühüm məsələləri ətrafında xüsusi kurs oxumuş və seminar məşğələləri keçirmişdi.

N.K.Dmitriyev Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun buraxdığı qrammatika kitablarında bir müəllif sifəti ilə də iştirak etmiş, 1939-cu ildən başlayaraq ta vəfatına kimi (1954) Azərbaycanın bir sıra dilçilərinin elmi rəhbəri və ya rəsmi opponenti olmuşdu.

N.K.Dmitriyev 1947-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində “Некоторые вопросы азербайджанского языкознания” mövzusunda məruzə etmiş, sonra isə bu məruzə həmin ildə “ADU-nun əsərlərində” çap olunmuşdu. Onun bu əsəri

Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra mühüm məsələlərinin qoyulduğu üçün bir növ proqram xarakteri daşıyırdı.

30-cu illərdə Azərbaycanın dilçi kadrlarının yetişməsində məsləhətçi və rəhbər kimi çalışan akademik

Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviçin və SSRİ EA müxbir üzvü Sergey Yefimoviç Malovun xidmətləri az olmamışdır. Xüsusilə S.E.Malov Moskva və Leningradda təhsil alan azərbaycanlı tələbə və aspirantlara qədim türk abidələri kursunu keçməklə bərabər, aspirantların Monoqrafiyaları ətrafında da bir sıra qiymətli məsləhətlər vermişdir.

Bunda əlavə, o, SSRİ EA müxbir üzvü A.H.Kononovla bərabər 1939-cu ildə Bakıda olarkən o vaxt hazırlanan M.Kaşğarının birinci cildini gözdən keçirmiş və müəyyən təshihlər etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında böyük rus alimi professor N.K.Dmitriyevin də rolu əvəzsizdir. Biz bilavasitə, istər N.K.Dmitriyev, İ.İ.Meşşaninovun, istərsə də digər dilçi-türkoloqların bilavasitə rəhbərliyi və opponentliyi ilə Azərbaycanın milli kadri kimi formalaşan və tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynayan dilçi kadrlarımız haqqında A.Qurbanov və B.İbrahimovun həmmüəllif olduqları “Azərbaycan dilçiliyi” əsərində yığcam da olsa məlumat verilmişdir. Lakin bizcə, əsasən rus dilli-türkoloqlarının rəhbərliyi və ya opponentliyi ilə Azərbaycan dilçiliyinin, həmçinin türkologiyanın inkişafına təsir edən bəzi dilçilərinin – M.Ş.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə və Z.İ.Budaqovanın fəaliyyəti barədə söhbət açmaq da yerinə düşərdi.

1933-cü ildən Bakıya gələn M.Ş.Şirəliyev (1909) Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasına daxil olaraq professor B.Çobanzadənin rəhbərliyi al-

tında Azərbaycan dilinin dialektologiyasına dair tədqiqatlar aparmağa başlayır. O, Bakıdan və Bakıətrafı kəndlərdən zəngin dialektoloji material toplayaraq “Bakı dialekti” əsəri üzərində işləyir. Bununla yanaşı, M.Ş.Şirəliyev dilçiliyinin digər sahələrində də araşdırmalarını davam etdirir. Xüsusən onun F.Engelsin frank dialekti ilə bağlı tədqiqatı (1938) həm ümumi dilçilik, həm də dialektologiya baxımından əhəmiyyətlidir.

M.Ş.Şirəliyev öz tədqiqatlarını, dialektologiya sahəsində topladığı materialları “Bakı dialekti” adlı Monoqrafiyasında ümumiləşdirdi. Bilavasitə N.K.Dmitriyevin təşəbbüsü ilə ona elmlər namizədi əvəzinə, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdir.

M.Ş.Şirəliyev dialektologiya sahəsində öz tədqiqatlarını davam etdirərək “Azərbaycan dialektologiyası” (I və II hissə), “Bakı dialekti”, “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”, “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” kimi fundamental monoqrafiyalar yazmış və bununla da Azərbaycanda dialektologiya məktəbinin əsasını qoymuşdur.

M.Ş.Şirəliyev yalnız dialektologiya sahəsində deyil, Azərbaycan dilinin ən aktual problemlərinə öz münasibətini ilkin bildirən alimlərdən biri olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə problemlərinə həsr elədiyi məşhur əsəri buna misal ola bilər.

M.Ş.Şirəliyev eyni zamanda görkəmli türkoloq kimi də tanınmışdır. İttifaq əhəmiyyətli «Советская тюркология» jurnalı məhz onun təşəbbüsü ilə 1970-ci ildən ardıcıl nəşr olunmaqdadır. O, milli kadrların ha-

zırlanmasında da xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. “Türk dialektologiyası”, “Türk dilləri materialları əsasında dilçiliyə giriş” əsəri “Azərbaycan dilinin qrammatikası”, “Azərbaycan dili” dərslikləri də müəllifin elmi-pedaqoji fəaliyyətini səciyyələndirən əsərlərdəndir. O, Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf yolları ilə bağlı tədqiqatlarını həmişə davam etdirmişdir.

Ə.M.Dəmirçizadə (1909-1979) də 1933-cü ildən professor B.Çobanzadənin rəhbərliyi altında tədqiqat işlərinə başlayır. Araşdırmalarını xüsusən Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlayır. O, “Türk dili” adlı ilk əsərini 1936-cı ildə çap etdirir.

Ə.M.Dəmirçizadə 1938-ci ildə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” adlı monoqrafiyasını nəşr etdirir. 1940-cı ildə isə həmin kitabı namizədlik Monoqrafiyası kimi müdafiə edir. İ.İ.Meşşaninov opponent kimi iştirak edir və elmi işi yüksək qiymətləndirilir. Sonralar o, elmi tədqiqat işlərini davam etdirərək 1944-cü ildə “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərini doktorluq Monoqrafiyası kimi müdafiə edir. Müəllif öz tədqiqatlarında N.Y.Marrın, İ.İ.Meşşaninovun, Struvenin nəzəriyyələrinə əsaslanaraq Azərbaycan dilinin tarixilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürür. Monoqrafiyada bəzi toponim və etnonimlərə aid verilən etimoloji təhlillər, xüsusən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə bağlı mülahizələri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Bəzi qabaqcıl dilçilər – İ.İ.Meşşaninov və Struve həmin tədqiqatları çox yüksək qiymətləndirmişlər.

Ə.M.Dəmirçizadə sonralar Moskva və Leningrad fonetika məktəblərinin prinsipləri ilə tanış olmuş və Azərbaycan dilinin fonetikasını ilə bağlı tədqiqatlar aparmağa başlamışdır. Onun tədqiqatlarının nəticələri müxtəlif dövrlərdə çap etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasını” (1960), “Dil və fonetik vahidləri” (1965), “Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya...)” (I hissə, 1974) əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Ə.M.Dəmirçizadə “Cümlə üzləri” kitabında N.K.Dmitriyevin ənənələrini davam və inkişaf etdirərək Azərbaycan dilinin sintaktik kateqoriyaları haqqında çox mükəmməl və orijinal fikirlər irəli sürmüşdür. Xüsusən ayrıca subyektli olan feili sifət və feili bağlama tərkibli sadə geniş cümlələri mürəkkəb cümlə hesab etməklə N.K.Dmitriyevin mövqeyini müdafiə etmiş olurdu.

Ə.M.Dəmirçizadə Azərbaycan dilçiliyində aktual problemlərə ilkin münasibət bəsləyən alimlərdən idi. “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” (1962), “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları (1969), “50 söz” (1968) əsərləri onun çoxşaxəli yaradıcılığa malik olmasını göstərir.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi sahəsində Ə.Dəmirçizadənin xidmətləri daha böyükdür. Onlarca elmi əsəri məhz bu sahəyə həsr olunmuşdur. Bunlardan “Azəri ədəbi dilinin tarixi” (1967), “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (1957), “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (1979, I hissə) kimi monoqrafiyaları daha da əhəmiyyətli.

Ə.M. Dəmirçizadə Azərbaycan dilçiliyində milli kadrların hazırlanması sahəsində də xeyli iş görmüşdür.

SSRİ Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunda görkəmli türkoloqların da rəhbərliyi altında bir dilçi kimi formalaşan dilçilərimizdən biri də Z.İ.Budaqovadır (1929-1989). 1953-cü ildə Moskvada “Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası” mövzusunda Monoqrafiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Elə həmin ildən Azərbaycan SSR EA Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Müasir Azərbaycan dili” şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. 1963-cü ildə isə “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” mövzusunda doktorluq Monoqrafiyası müdafiə etmişdir ki, həmin əsər türkologiyada çox yüksək qiymətləndirilmişdir. O, rus dilçi-türkoloqlarının sadə cümlə ilə bağlı tədqiqatlarına əsaslanaraq Azərbaycan dilində sadə cümlə nəzəriyyəsi ilə bağlı çox orijinal fikirlər irəli sürmüşdür. Sonralar Z.İ.Budaqovanın tədqiqat üfqləri daha da genişlənmiş, dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır.

O, “Azərbaycan dilinin sintaksisi”, “Azərbaycan dilinin morfologiyası”, “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri”, “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (rus dilində), “Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” kimi monoqrafiyaların əsas müəlliflərindən biri olmuşdur.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” və “Azərbaycan dilinin durğu işarələri” adlı əsərləri də Z.İ.Budaqovanın ən yaxşı tədqiqatlarındandır.

Z.İ.Budaqovanın ən böyük fəaliyyəti üç cildlik “Müasir Azərbaycan dili” əsərini çap etdirməsi ilə xarakterizə olunur.

O, həmçinin milli kadrların hazırlanması sahəsində də xeyli iş görmüşdür.

50-ci illərdə, xüsusən professor N.K.Dmitriyevin vəfatından sonra Azərbaycan dilçiliyinin bu və ya başqa mühüm məsələlərinin işlənməsində və dilçi kadrların yetişməsində Moskva professorlarından N.A.Baskakovun, Leningrad professorlarından N.A.Kononovun və L.R.Zinderin xidmətləri az olmamışdır.

Azərbaycanda dilçi kadrların hazırlanmasında son illərdə doktorluq Monoqrafiyalarının rəsmi opponenti kimi çıxış edən professor N.A.Baskakovun xeyli köməkliyi olmuşdur.

Bundan əlavə, N.A.Baskakov özünün 1960-cı ildə Moskvada çap olunmuş Тюркские языки adlı əsərinin Классификации тюркских языков в связи и исторической периодизацией их развития и формирования hissəsində Azərbaycan dilindən də qısaca, lakin onun tarixi, dialektləri və müasir vəziyyətindən bəhs etmişdir. N.A.Baskakov 1963-cü ildə “Azərbaycan Kommunisti” jurnalında çap olunmuş “Sosialist millətlərin yaxınlaşmasında ədəbi dillərin inkişafının rolu” məqaləsində Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti və gələcək inkişafı məsələlərinə toxunmuşdur ki, bu da həmin sahə üzrə milli kadrların hazırlanmasına böyük təsir göstərmişdir.

Leninqraqlı türkoloqlarından SSRİ EA müxbir üzvü N.A.Kononov və məşhur fonetist L.R.Zinder yüksək keyfiyyətli Azərbaycan dilçi kadrların yetişməsinə var qüvvələri ilə çalışmışlar.

Respublikada, eyni zamanda digər türk dilli respublikalarda milli kadrların hazırlanmasında və türkologiyanın inkişafında 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-na kimi Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq türkoloji qurultayının fəaliyyətini xüsusilə göstərmək olar. Qurultayda görkəmli dilçi alimlər V.V.Bartold, N.Y.Marr, A.N.Samoyloviç, S.E.Malov, N.İ.Aşmarin bilavasitə kompas rolunu oynayırdı.

Qurultayda 14 məsələ ətrafında 40 müəllifin (Bartold V.V. prof. İ.N.Borozdin, dos. Q.Qubaydulin, prof. S.Qudenko, Meysoroş (Macarıstan), Çursin, N.Y.Marr, prof.B.Çobanzadə və N.P.Poppe, A.N.Samoyloviç, S.E.Malov, N.İ.Aşmarin, L.V.Şerba, L.İ.Sirkov, Q.İbrahimov, Novşirovanov, F.Ağazadə, N.F.Yakovlev, L.Məmmədzadə, Q.Alfarom, N.Turyakulov, B.Berdiyev, Təxsi Omar, Muştari, A.R.Zifeldt, N.Zeynallı, Odabam, Həsənov, Baytursun və Qəldiyev, F.Köprülüzadə, Naximov, Peşkovski, C.Əfəndizadə, Fitrət, Mənçel, (Almaniya), V.A.Qordilevski və A.Səədi, C.F.Oldenburq, M.P.Pavloviç) 46 elmi məruzəsi, çıxışı dinlənilmişdir. (S.Ağamalıoğlu, S.F.Oldenburq və M.P.Pavloviçin giriş nitqləri nəzərə alınmadan).

Bu qurultayın tarixi əhəmiyyəti çox böyükdür. Ən başlıcası isə milli kadrların hazırlanmasına bu beynəlxalq forum böyük təkan verdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycanca Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən Azərbaycan dilçiliyi sahəsində işləyən mütəxəssis kadrlar yetişməyə başlayır. Onların sırasında professor B.Çobanzadəni, İ.Həsənovu, dosent A.Şərifovu, dosent Qulam Bağirovu, dosent Babazadəni göstərmək olar. Onlardan B.Çobanzadə türkologiya, A.Tağızadə dil tarixi, Qulam Bağirov ümumi dilçilik sahəsində çalışırdılar. İ.Həsənov və A.Şərifov isə əsasən elementar məktəb qrammatikaları tərtib etməkdə idilər. Dilçiliyimizin inkişafında professor B.Çobanzadənin müəyyən xidmətləri olmuşdur.

Dilçiliyimizin əsas aparıcı qüvvəsini vaxtilə onun aspirantları olmuş M.Ş.Şirəliyev, Ə.M.Dəmirçizadə, İ.R.Əfəndiyev və M.N.Hüseynzadə təşkil etmişlər. Milli kadrlar sayılan bu dilçilər hələ gənc yaşlarından vacib və müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşırlar. Belə ki, Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil tarixi, M.Şirəliyev dialektologiya, İ.Əfəndiyev əvvəllər dil tədrisi metodikası, sonralar müasir Azərbaycan dili, M.Hüseynzadə əvvəllər dil tarixi, sonralar müasir Azərbaycan dili üzrə dərslər deməyə və tədqiqat aparmağa başlayırlar. Dilçi kadrların bir dəstəsi də İttifaqın mərkəzi şəhərlərində təhsil alırdı. Onlardan Ə.Cəfər ümumi dilçilik, Yusif Əliyev Azərbaycan dilçiliyi tarixi sahəsində ixtisaslaşaraq Bakıya qayıdır. İ.Quliyev isə qrammatika dərsləklərinin tərtibi ilə məşğul olur.

Sonralar respublikamızda M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə və İ.Əfəndiyevlə yanaşı olaraq, H.Mirzəzadə, N.Məmmədov, C.Cəfərov, Q.Ələkbərli,

İ.Hacıyev, Z.Tağızadə, R.Rüstəmov, Ə.Mahmudov, Ə.Orucov, M.Cahangirov, C.Əfəndiyev, B.X.Sadıqova, R.Məhərrəmov, B.İbrahimov kimi pedaqoji iş aparan və elmi fəaliyyət göstərən yeni dilçi alimlər dəstəsi yetişir.

Dilçi kadrlardan danışarkən yetişməkdə olan istedadlı dilçi gəncləri xüsusi olaraq qeyd etmək lazım gəlir. Onlar Azərbaycan dilçiliyi mütəxəssislərinin yeni nəsli – ikinci nəsli sayılır və gələcəyə böyük ümidlər verirlər. Bunların sırasında Ə.Abdullayev, Ş.Sədiyev, A.Həsənov, Y.Seyidov, Azər Hüseynov, Ə.Bağırov, Z.Budaqova, Aslan Aslanov, H.Bayramov, A.Axundov, Ə.Cavadov, K.Ramazanov, F.Zeynalov, A.Məhərrəmov, R.Məhərrəmov, A.Vəliyev və b. göstərmək olar.

Rus dilçi türkoloqları yetişməkdə olan Azərbaycan dilçilərinə bəhs etdiyimiz dövrdə də böyük qayğı göstərirlər. Milli kadrların kəmiyyət və keyfiyyətcə artımında A.N.Baskakovun, N.Z.Hacıyevanın, S.İvanovun, A.Şerbakin, B.N.Serebrennikovun və başqalarının rolu xüsusi qeyd olunmalıdır.

2.2.3. Morfoloji kateqoriyaların tədqiqində rus dilçi-türkoloqlarının rolu

Dilçiliyin mühüm, nəzəri və praktik əhəmiyyəti olan sahələrindən biri də qrammatikadır. Qrammatik kateqoriyaların tədqiqi məsələsi də Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında mühüm vəzifə dururdu.

Məlumdur ki, rus dilçi-türkoloqları bir qayda olaraq Azərbaycan dilçiliyinin, o cümlədən qrammatikanın aktual problemlərinə, daha doğrusu, həlli və ya şərh mübahisə doğuran problemlərə münasibətlərini bildirmişlər ki, onların həmin yanaşmaları problemin əsl elmi həlli üçün xeyli əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Həmin problemlər, əsasən, aşağıdakılardır:

I. Azərbaycan dilinə məxsus nitq hissələrinin bölgüsündə rus dilçi-türkoloqların rolu.

Məlumdur ki, morfologiyanın ən başlıca qütblərindən biri nitq hissələri və onların bölgüsüdür.

Türkologiyada nitq hissələri haqqında görkəmli rus dilçi-türkoloqların mövqeyi həmişə aparıcı rol oynamışdır. Eyni zamanda, türk dilləri ilə deyil, rus dili müttəxəssislərinin də baxışları türkologiyada həmin problemin şərh üçün də aparıcı rola çevrilmişdir.

Doğrudur, istər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada nitq hissələri haqqında yekdil fikir olmamışdır. Müxtəlif dilçilər müxtəlif cür fikirlər irəli sürmüş və nitq hissələrinin bölgüsündə fərqli prinsiplərə əsaslanmışlar.

Rus dilçiliyində rus nitq hissələrinin kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsində də vahid fikirlər yoxdur. Məsələn, A.A.Şaxmatov rus dilində 14, V.V.Vinoqradov isə Avropa dilçilərinin ardınca gedərək rus dilində 9 nitq hissəsi olduğunu qeyd edirlər⁶³.

Türkologiya və eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində də vəziyyət belədir.

⁶³ A.A.Şaxmatov, 24 В.В.Виноградов. Русский язык. Москва, 1947, с.39.

Məlumdur ki, dilçilər, bir qayda olaraq, nitq hissələrinin bölgüsündə aşağıdakı prinsiplərə üstünlük verirlər:

1. Bəzi dilçilər, xüsusən rus dilçi türkoloqları nitq hissələrini semantik əsasda qruplaşdırmağa üstünlük vermişlər.

2. Bəziləri isə morfoloji prinsipə üstünlük vermişlər.

3. Digər qrup dilçilər isə nitq hissələrinin bölgüsündə sintaktik prinsipə üstünlük vermişlər⁶⁴.

Lakin nitq hissələrinin belə bir əsasda, yəni bölgü prosesində müxtəlif prinsiplərə ayrı-ayrılıqda üstünlük verilməsi özünü doğrultmur. Bu, eyni zamanda ənənəvi xarakter daşısa da, müasir dilçiliyin inkişafı ilə bağlı nailiyyətlərə uyğun gəlmir. Çünki hər bir söz semantik və sintaktik xüsusiyyətləri ilə, həm də morfoloji əlamətləri ilə daha qabarıq üzə çıxır.

Odur ki, sözlər söz siniflərinə - nitq hissələrinə ayrılan zaman üç prinsip – semantik, morfoloji, sintaktik prinsip kompleks şəkildə götürülməlidir. Bunun bir daha təsdiqini görkəmli rus dilçi-türkoloqların yaradıcılığında aydın müşahidə etmək olur.

Yaradıcılığının xeyli hissəsini Azərbaycan dilçiliyi və türkologiya ilə bağlayan N.K.Dmitriyev nitr hissələrindən bəhs edərkən onları ənənəvi şəkildə müstəqil və köməkçi olmaq üzrə iki yerə bölmüşdür. O, müstəqil nitq hissələri cərgəsində adları (isim, sifət, say, əvəzlilik,

⁶⁴ F.Zeynalov. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. Bakı, 1959.

zərf) və feilləri göstərir; nitq hissələrini semantik xüsusiyyətinə, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşdırır. Onun fikrincə, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində isim, sifət və zərflər bir nitq hissəsi kimi tamamilə formalaşdığından, isimlər sifətin yerində və əksinə işlənə bilər. Məsələn, müəllif başqırd dilinə aid gətirdiyi aşağıdakı misala (bu misal eyni zamanda Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir) diqqət yetirək. Müəllif eyni zamanda **kart keşe (qoca kişi)** birləşməsində **kart** sözünün sifət olduğunu qeyd edir, **kart kilde** cümləsində isə **kart (qoca)** sözünün isim olmasını sübut edir⁶⁵. Buradan o, belə bir nəticəyə gəlir ki, **kart** sözü öz ibtidai mənasına görə sifət olsa da, sintaktik planda həm də isimdir.

“İlk növbədə **nareçiye** morfoloji anlayışdır: rus dilindəki “**хороший**” və “**хорошо**” sözləri bu kateqoriyada fərqlənir, lakin başqırd dilindəki “**yaxsi**” və “**yaxşı**” fərqlənmir. Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, başqırd dilində nitq hissələrinin təhlili üçün ayrı-ayrı sözlərin semantikasi çox önəmlidir”⁶⁶ İstər kadr hazırlığında, istərsə də Azərbaycan dilçiliyinin və türkologiyanın formalaşmasında böyük xidmətləri olan A.N.Kononov da nitq hissələrinin müstəqil mənası olan və müstəqil mənası olan nitq hissələri eyni zamanda cümlə üzvü kimi işlənirsə, müstəqil mənası olmayan sözlər isə cümlə üzvü ola bilmir, lakin cümlədə müxtəlif əlaqələrin (ya-

⁶⁵ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. Москва, 1948.

⁶⁶ Yenə orada, s.120

naşma, idarə və uzlaşma əlaqələrinin) yaranmasında müəyyən rola malikdir.

Maraqlıdır ki, görkəmli türkoloq A.N.Kononov nitq hissələrini qruplaşdıran zaman sözlərin semantik xüsusiyyəti, morfoloji əlaməti və sintaktik roluna üstünlük verir, lakin bu üç prinsipə yalnız isimlərin izahında əsaslanır, morfoloji və semantik prinsipə isə digər nitq hissələrinin şərhində üstünlük verir⁶⁷. A.N.Kononovun nitq hissələri ilə bağlı fikirləri 50-60-cı illərdə Azərbaycan dilçiliyi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Xüsusən Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yaranmasına onun fikirləri müsbət təsir göstərdi.

N.P.Direnkova da A.N.Kononov kimi nitq hissələrinin bölgüsündə iki plandan istifadə edirsə, lakin o, sifəti digər nitq hissələri kimi deyil, birinci növbədə, cümlədəki yeri ilə müəyyənləşdirir⁶⁸.

Digər dilçilərdən fərqli olaraq N.A.Baskakovun nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsində özünəməxsus mövqeyi və müddəaları vardır. Belə ki, N.A.Baskakov zahirən özünü nitq hissələrinin qruplaşdırılmasında üç prinsipin tərəfdarı olduğunu bildirsə də, əsasən, semantik və sintaktik prinsipə üstünlük verir. Nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsində morfoloji prinsipdən ikinci dərəcəli, daha doğrusu, köməkçi vasitə kimi bəhs edir.

⁶⁷ Н.А.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. 1956, М.-Л., стр. 59-63, 135-138; Грамматика современного узбекского литературного языка. 1960, Москва, стр. 64-69.

⁶⁸ Н.П.Дыренкова. Грамматика шорского языка. 1941, Москва, - стр. 24, 26; Грамматика хакасского языка, фонетика и морфология, Абакан, 1948. стр.14-16.

N.A.Baskakovun fikrincə, nitq hissələrinin təhlilində bu və ya başqa bir dilin keçirdiyi tarixi inkişafı da nəzərə almaq lazımdır, çünki istər qaraqalpaq və istərsə də digər türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində adlar (isim, sifət, zərf) bu yaxınlara qədər bir-birindən fərqlənmirdi, onların fərqlənməsi bu gün də belə zəifdir. Bu, fərqlərin zəifliyi sifətlə zərf arasında daha aydın görünməkdədir.

O, nitq hissələrini adlar, feillər və köməkçi sözlər deyə, üç yerə bölür və qaraqalpaq dilində 10 nitq hissəsinin olduğunu göstərir⁶⁹.

Adları çəkilən müəlliflərin göstərilən bu fikirləri Azərbaycan dilçiliyində həmin problemin – nitq hissələrinin bölgüsü ilə bağlı problemin həll olunmasına müsbət təsir göstərmişdir.

2.2.4. Rus dilçi-türkoloqlar qrammatik kateqoriyalar haqqında

Məlumdur ki, bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ən çox yayılmış kateqoriyalardan biri hal kateqoriyasıdır. Dilin qrammatika sistemində hal kateqoriyasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu kateqoriya vasitəsilə isimlər cümlədə müxtəlif sözlərlə əlaqələnir və bu əlaqə nəticəsində bir çox qrammatik mənalara əmələ gəlir. Odur ki, cümlənin təşəkkülündə hal kateqoriyası mühüm rola malikdir.

⁶⁹ Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. 1952, ч.II. стр.159-165.

Hal kateqoriyası isim, sifət, say, əvəzlilik, məsdəri, feli sifət və zərfləri əhatə etdiyi üçün, ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Ümumiyyətlə, istənilən dilin (söhbət türk dillərindən gedir) qrammatik quruluşu üçün hal kateqoriyasının əhəmiyyəti çox böyükdür. Lakin istər Azərbaycan dilində, istərsə də digər türk dillərində halların kəmiyyəti və başlıca olaraq onların qrammatik xüsusiyyətləri daima mübahisə doğurmuşdur. Hələ XIX əsrdə M.Kazım bəy öz qrammatika kitabında ismin yeddi halını işlətməmiş və bunları ərəb terminləri ilə adlandırmışdır.

Hətta “Türkcə sərf-nəhv” (Bakı, 1924) kitabında ismin halları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Adlıq hal (mücərrəd hal);
2. Feili tamamlayan;
3. İsmi tamamlayan;

Bunlar da öz-özlüyündə müxtəlif qruplara bölünmüş və qoşmanın, izafətin, III şəxs mənsubiyyət kateqoriyasının əlamətləri qarışdırılmış və qeyri-elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Lakin ilk dəfə olaraq V.A.Qordlevskinin “Грамматика турецкого языка” əsəri çap olunandan sonra⁷⁰ Azərbaycan dilində ismin altı halı (adlıq, yiyəlik, yön-lük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hal) müəyyənləşdirilmişdir.

Doğrudur, A.N.Kononov⁷¹, Q.İ.Ramstedt⁷², E.V.Servortyan⁷³, F.Q.İsxakov⁷⁴ və başqaları türk dillərində is-

⁷⁰ В.Н.Гордлевский. Грамматика турецкого языка. Москва, 1928, с. 12-15.

⁷¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва, 1960, стр.92

min hallarından bəhs etsə də, yenə də türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində ismin hallarında (başlıca olaraq yiyəlik halı ilə qoşması məsələsi) problemlər var və mövcuddur⁷⁵.

Azərbaycan dilində digər qrammatik kateqoriyaların – kəmiyyət kateqoriyasının, mənsubiyyət kateqoriyasının əsas xüsusiyyətlərinin də tədqiqində rus dilçi-türkoqların elmi fikirləri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda zaman kateqoriyasının yeri məsələsi də aktual və mübahisəli məsələ olaraq qalırdı. Ümumiyyətlə, zaman kateqoriyası feilin ən işlək kateqoriyası hesab olunur. Hətta feilin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın qrammatik ifadə formasıdır.

“Qrammatik zaman, bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi forma əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir”⁷⁶. Feilin zamanları haqqında ümumi dilçilikdə və rus dilçiliyində də ziddiyyətli fikirlər olmuşdur. Hətta

⁷² Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. Москва, 1957, стр.3-24

⁷³ Э.В.Севортян. Категория подлежа. Москва, 1956. стр.48.

⁷⁴ Ф.Г.Исхаков. Итя существительное Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» (Морфология). 1956, Москва, стр.114-115 və s.

⁷⁵ М.Ş.Şirəliyev. “Azərbaycan dilinin dialektologiyası”. Bakı, 1964.

⁷⁶ A.Axundov. Feilin zamanları. Bakı, Maarif, 1961, s. 4.

V.A.Boqoroditski, A.M.Peşkovski və başqaları “qrammatik zaman kateqoriyasının obyektivliyi, onun obyektiv zamanın inikası olması” fikrini inkar edirlər⁷⁷. Lakin bir sıra dillərdə “feil” termini, zaman və ya zaman məzmunlu sözlə ifadə olunur. Məsələn, fransız dilində **le verb** zaman, alman dilində isə **Das Zeit Twotr** sözü işlənir ki, bunun da mənası **zaman** sözü deməkdir⁷⁸.

Azərbaycan dilçiliyində də feilin zamanları bir neçə istiqamətdə tədqiq olunmuş, xüsusən feilin zamanlarına feilin əmr forması istiqamətində yanaşılmışdır. Lakin bu sahədə də V.A.Qordlevski, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N.Kononov kimi rus dilçi-türkoloqlarının əsaslı fikirləri olmuşdur. Lakin bir mühüm məsələ türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində problem olaraq qalmaqdadır. Bu da “idi” köməkçi feili ilə bağlıdır. Məsələn: rus dilçi-türkoloqlarından bir qrupu - P.M.Melioranski, N.P.Rıdenkova və başqaları “idi” köməkçi feilini müstəqil zamanlar əmələ gətirən bir vasi-tə hesab etmirlər. Lakin V.A.Qordlevski, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov və başqaları isə “idi” köməkçi feilin müstəqil zaman formaları əmələ gətirdiyi fikrini qəbul edirlər⁷⁹.

Bəzi rus dilçi-türkoloqlarının feillərdə təsirlik və təsirsizlik kateqoriyasının tədqiqində də fikirləri maraqlı-

⁷⁷ В.А.Богородицкий. Общий курс русской грамматики. Изд. 4-ое, 1910, Казань. стр. 251; А.М.Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, 1956, стр.86-89.

⁷⁸ Crammavure Lapousse du XX Slesle. Avec la calaboration de: F.Caiffe, E.Maille, E.Breil..., Paris-6e, Varszava, 1936.

⁷⁹ A.Axundov. “Feilin zamanları”. (tarixi yoxdur) səh. 15-16.

dır. Əvvəla onu qeyd edək ki, istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkologiyada bu kateqoriya yalnız son zamanlarda öz elmi izahını tapmışdır.

V.A.Qordlevski türk dilində kelmək-keldir (mek), inan (maq) – inandır (maq), azal (maq)- azalt (maq), düş (mək)-düşür (mek), yat (maq)-yatır (maq), ax (maq)-axıt (maq)⁸⁰ və s. N.K.Dmitriyev başqırd dilində göl (gül)-göl (dör), ioz (suratüz) – iöz (zer), kil (gəl)-kil (ter), kas (qaç)-kas (ır), beş (biş)-beş (er), os (hava-da uç) –os-or, kait (qayıt) – kaitar və s. kimi təsirsiz feillərdən əmələ gələn təsirli feilləri feilin icbar növü ilə eyniləşdirir⁸¹.

N.K.Dmitriyev feillərin təsirli və təsirsizliyini qrammatik kateqoriya hesab etməyib, onların (feillərin) yalnız leksik mənası ilə müəyyənləşdiyini göstərir və feilin icbar növündə bir subyektin ikinci subyektin hərəkətinə qarışmasının müşahidə olunduğunu qeyd edir. Ancaq gətirdiyi misallar onun fikrini çox zaman doğrultmur; belə ki, яз-дыр - яз-дырт, kal-дыр-t – kaldırtır kimi feillər icbar növündən olsa da, töş (düş) – töşör, beş (biş) – beş-er və s. kimi feillər icbar növdə deyildir; burada təsirsiz feillərdən təsirli feillər əmələ gəlmişdir.

Lakin A.N.Kononov isə istər türk və istərsə də özək dilinin qrammatikasına aid yazdığı əsərlərində feilləri obyektə idarə etməsinə görə təsirli və təsirsiz olaraq

⁸⁰ В.А.Гордлевский. “Грамматика турецкого языка”, Москва, 1928.

⁸¹ Н.К.Дмитриев. “Грамматика кумыкского языка”. Москва, 1940, с.10-133.

iki yerə bölür. Təsirli feilləri o, yenə də iki yerə ayırır: leksik mənasına görə təsirli olan feillər və müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn təsirli feillər.

O, leksik mənasına görə təsirli feillərə **almak, yazmak, vermek** və s. (türk), uki-mok, tot-mok, ez-mok (özbək), düzəltmə təsirli feillərə - tuzlamak, dişləmək və s. (türk), xozirlamok, botlamok (özbək) feillərini misal gətirir.

A.N.Kononov leksik mənasına görə təsirsiz feillərə - **büyümək, kalkmak** (türk), **bormok** (getmək), **uxlamak** (özbək) kimi sözləri misal göstərir. Bunlardan başqa feilin məchul, qayıdış və qarşılıq növləri ilə təsirsiz feillərin əmələ gəldiyini də qeyd edir.

Lakin hazırkı dövrdə dilçi-türkoloqlar feillərin təsirli və təsirsiz olmasını onların (feillərin) obyekt və subyektdə olan əlaqəsinə görə müəyyənləşdirirlər. Subyektin iş və hərəkətinin obyekt üzərinə keçməsinə, yəni obyekt üzərində icrasını bildirən feillər təsirlidir: (mək-tub) yazdım, (kitabı) oxudum və s. Əksinə, iş və hərəkətin obyektə olaraq subyekt tərəfindən icrasını bildirən feillər təsirsiz adlanır – **qatar gəldi, uşaqlar gülümsündü** və s.

Azərbaycan dilində və digər türk dillərində növ kateqoriyasına münasibətdə də rus dilçi-türkoloqlarının fikirləri maraqlıdır. N.K.Dmitriyev və A.N.Kononov belə hesab edir ki, feillə ifadə olunan iş, hərəkət subyekt və obyektə müəyyən münasibətdə olmalıdır. İş və hərəkətin icrasında subyektlə obyekt arasında müəy-

yənləşən bu münasibətlər feilin növ kateqoriyası adlanır⁸².

N.A.Baskakovun fikrincə, feilin növləri nəinki subyektlə obyektin hərəkətə qarşı münasibətini, eyni zamanda hərəkətin subyekt və obyektə qarşı münasibətini bildirir⁸³.

4. Köməkçi nitq hissələrinin tədqiqində rus dilçi-türkoloqlarının rolu

Köməkçi nitq hissələri həmişə Azərbaycan dilçiliyinin və türkologiyanın aktual problemlərindən olub, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir⁸⁴. Lakin köməkçi nitq hissələrinin tədqiqində də bir sıra problemlər meydana çıxmışdır ki, biz yeri gəldikcə rus dilçi-türkoloqların həmin fikirlərə münasibətini şərh edəcəyik.

İsim və substantivləşmiş başqa nitq hissələrinə qoşularaq onlarda müxtəlif semantik çalarlıq əmələ gətirən qoşmalar rus dilçi-türkoloqlar tərəfindən tədqiq olunmuş və müxtəlif elmi nəticələr əldə edilmişdir.

⁸² Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 1948, Москва, стр. 179; А.Н.Кононов. "Грамматика современного турецкого литературного языка". Москва, 1956, с.192-205.

⁸³ Н.А.Баскаков. Залоги в каракалпакском языке, Ташкент. 1951, стр. 195.

⁸⁴ F.R.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1980, s. 409-488; Ə.Şükürov. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (zərf və köməkçi nitq hissələri). Bakı, 1981, s.21 və s.

Əvvəlcə onu qeyd etmək ki, türk dillərində qoşmalar sabit, qeyri-sabit (köməkçi adlar), şəkilçiləşməkdə olan (şəkilçiləşən) qoşmalar deyər üç yerə bölünür⁸⁵

Rus dilçi-türkoloqların türk dillərinin materialları əsasında tədqiqatlarında, bir qayda olaraq, qoşma və köməkçi adlar məsələsi qarışdırılmış, hətta tamamilə bir-birinə zidd fikirlər irəli sürülmüşdür. Məsələn, N.P.Direnkova, N.K.Dmitriyev və başqaları belə hesab edirlər ki, qoşmalarla köməkçi adlar bir-birindən tamamilə ayrı məsələlərdir⁸⁶ və başqaları isə köməkçi adları ayrıca bir kateqoriya deyil, qoşmaların funksiyasını kontekstdə reallaşdıran və qoşmalaşan və ya bu prosesi keçirmək üzrə olan sözlərdir.

N.K.Dmitriyev konkret olaraq belə hesab edir ki, qoşmalar dəyişməyən və əşyalar arasında müxtəlif münasibətlərin yaradılmasına xidmət edən nitq hissəsidir. Köməkçi adlar isə tarixilik etibarı ilə isim olub, müasir dövrdə öz müstəqil leksik mənasını saxlamaqla sözlərə

⁸⁵ S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. Azərbaycan SSR EA “Xəbərlər”i, №-4, Bakı, 1956, səh.75-100; Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1951, s. 214-225; Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1960, s. 251-264; Müasir Azərbaycan dili. 1980, Bakı. səh.409-418.; F.Zeynalov. Müasir türk dillərində qoşmalar və köməkçi adlar məsələsi. ADU-nun elmi əsərləri. Bakı, 1962, s. 5-6.; Ə.Şükürov. “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Zərf və köməkçi nitq hissəsi”. Bakı. 1981, s. 21; Ф.Азизов. Семантико-грамматические особенности послелогов в Азербайджанском языке. Баку, 1989.

⁸⁶ Н.К.Дмитриев. “Грамматика башкирского языка”. 1948, М.,-Л.; В.А.Қордлевский (В.А.Гордлевский). “Грамматика турецкого языка”. Москва, 1925.; Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык, ч.11. 1952, стр. 482-513; А.Н.Копонов. Грамматика современного турецкого литературного языка. 1956, М.,-Л., стр. 312-345.

qoşularaq bu və ya başqa bir köməkçi vəzifə daşıyır. A.N.Kononovun fikrincə, qoşmalar köməkçi nitq hissəsi olaraq dildə adlarla feillər, adlarla adlar arasında müxtəlif sintaktik əlaqələrin yaradılmasına xidmət edən bir kateqoriyadır. O, qoşmaları türk və özbək dillərində - qoşma – hissəcik, – deyərək iki yerə bölmür. Qoşma hissəcikləri ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq halları ilə, qoşma adların isə ancaq (məkan) yönlük, yerlik, çıxışlıq halları ilə işləndiyini qeyd edir. Beləliklə, o, qoşmaların sözlərlə işlənərək ismin hal şəkilçilərini əvəz etdiyini və vəzifəsinə görə onlara yaxınlaşdığını, qoşma-adları isə öz müstəqil leksik mənasını saxlamaqla həm özünün, həm də ismin halının mənası ilə əlaqədə bu və ya başqa bir məkan münasibətinin ifadə olunmasına xidmət etdiyini qeyd edir. N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində qoşma və köməkçi adları bir-birindən ayrı deyil, birlikdə təhlil edir və onları bir-birindən ayırmağı məqsəduyğun saymır. Onun fikrincə, qoşmalar və köməklçi adlar (nisbi qoşmalar və ya qoşma-laşan sözlər) sintaktik mənasına və vəzifəsinə görə bir-birindən fərqlənmir⁸⁷. Buradan belə çıxır ki, qoşmalarla köməkçi sözlərin yaxınlığını inkar etmək çətindir və bu məsələ türkologiyada artıq bir linqvistik aksiom kimi qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan dilində və digər türk dillərində bağlayıcıların da tədqiqi sahəsində rus dilçi-türkoloqlarının maraqlı tədqiqatları mövcuddur. Bağlayıcı haqqında

⁸⁷ N.A.Baskakov Каракалпакский язык, ч.11. 1952, с. 483.

sovet dövründə ilk məlumatı A.Samoyloviçin türk dilinə aid yazdığı müxtəsər qrammatika kitabında rast gəlirik⁸⁸.

Bağlayıcılar da müəlliflər arasında mübahisəli fikirlərə səbəb olmuşdur. Dilçilərin bir qrupu bağlayıcını qoşmalardan ayırmamışlar⁸⁹. Rus dilçi türkoloqlarından N.P.Direnkova da bağlayıcıları hissəciklərlə eyniləşdirmiş, onlar arasında fərq olmadığını təsdiq etmişdir⁹⁰.

Lakin V.A.Qordlevski türk dillərinə aid yazdığı qrammatika kitabında bağlayıcıları digər nitq hissələrindən ayırmışdır. O, bağlayıcıları birləşdirmə, bölüşdürmə, qarşılaşdırma, səbəb, şərt və qarışıqlıqlı adları altında altı məna qrupuna bölür və nədənsə **sonra** qoşmasını bağlayıcı adlandırır.

N.K.Dmitriyev başqırd dilinə aid yazdığı qrammatika kitabında bağlayıcıları altı məna qrupuna bölür və qeyd edir ki, bəzi modal sözlər vardır ki, onlar bağlayıcı olmasa da, bu dildə bağlayıcılıq rolunu ifa edirlər: məsələn: *körək-kərək, öllə-əllə* və s.

N.A.Baskakov da bağlayıcıları **birləşdirənlər** və **ayıranlar** deyə iki yerə bölür. Buraya o, bağlayıcı və hissəciklər qruplarını daxil edir.

N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində isə bağlayıcıları **təbə etməyən** və **təbə edənlər** olmaq üzrə iki qrupa

⁸⁸ А.Самойлович. “Краткая учебная грамматика современного османского турецкого языка”. 1925, Москва,

⁸⁹ А.Şərif, İ.Nəsənov, Ə.Babazadə. Qrammerdən iş kitabı. 1932, Bakı. səh. 18-19.

⁹⁰ Н.П.Дыренкова. “Грамматика хакаского языка”. 1948, Абакань.

bölür. Birinci qrupa **birləşdirən**, **qarşılıq** və **bölüşdürən** bağlayıcılarını, ikinci qrupa isə **səbəb**, **nəticə**, **şərt** və **müqayisə** bildirən bağlayıcıları daxil edir⁹¹.

A.N.Kononov istər müasir türk dilinə və istərsə də müasir özbək dilinə aid yazdığı qrammatika kitablarında bağlayıcıları məna qruplarına görə tabe etməyənlər və tabe edənlər deyə iki qrupa bölmüşdür⁹².

2.2.5. Sintaksislə bağlı bəzi problemlərin həllində rus dilçi-türkoloqlarının rolu

Məlumdur ki, qrammatikanın ikinci bölməsi kimi təqdim olunan sintaksisdə söz birləşmələrindən, sözlərin birləşmə qaydalarından, cümlə və onun növlərindən bəhs olunur. Dilin maddi, real dil şəklinə düşməsi üçün sintaktik quruluşun əhəmiyyəti böyükdür. Odur ki, dilin sintaksisinin tədqiqi, araşdırılması vacib problemlərdəndir. Bu problemin həlli ilə həm dilin elmi qrammatikası tam formalaşır, həm də bir sıra praktik (metodik) məsələlər aydınlaşır. Rus dilçi-türkoloqları da türk dillərinin, eyni zamanda Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun tədqiqini ön cərgəyə qoymuşdular. Hər şeydən əvvəl tədqiqatlar iki istiqamətdə, iki fikir axarında gedirdi. Bu iki istiqaməti, fikir axarını məhz elə sintaksisin özünün iki hissədən ibarət olması müəyyənləşdirirdi.

⁹¹ N.A.Baskakov. “Каракалпакский язык”, Москва, II ч. 1952.

⁹² А.Н.Кононов. “Грамматика современного турецкого литературного языка”. Москва, с. 317.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Ta qədim dövrlərdən söz birləşməsi problemi müasir dövrümüzə qədər dünyanın bir çox dilçilərinin diqqətini cəlb etmiş və bu barədə qiymətli fikirlər söylənmişdir. Lakin bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, o da istər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada söz birləşməsi problemi müxtəlif mübahisələrə səbəb olmuş, bu haqda müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində və türkologiyada son vaxtlar yazılmış tədqiqat əsərlərində bu problem haqqında dəyərli tədqiqatlar olmuş və bunlar sintaksisin birinci problemi olan söz birləşməsi probleminin həlli demək idi⁹³.

Hələ qədim yunan dilçiliyində tədqiqata cəlb olunan söz birləşməsi problemi müasir dövrə qədər görkəmli dilçilərin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusən rus dilçiliyində söz birləşmələrinin tədqiqı, bu aparılan tədqiqatlar nəinki Azərbaycan dilçiliyində, hətta türkologiyada bilavasitə aparıcı xarakter daşımışdır. İstər rus dilçilərinin, istərsə də rus dilçi-türkoloqlarının fikirlərinə müraciət etmək yerinə düşərdi.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, rus dilçiliyində F.F.Fortunatovun fikirləri daha geniş yayılmış və həmin mülahizələr Azərbaycan dilçiliyinə də müsbət təsirini gösərmişdir.

⁹³ Y.Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşməsi. Bakı, 1967

F.F.Fortunatov söz birləşmələrindən danışan zaman qeyd edir ki, dildə öz mənalarına görə elə sintaktik vahidləri mən söz birləşməsi adlandırıram ki, bir bütöv sözün başqa bir bütöv sözlə birləşməsindən əmələ gəlib, istər psixoloji hökmləri və istərsə də onun hissələri ni ifadə edə bilsin⁹⁴.

F.F.Fortunatov söz birləşməsini iki qrupa ayırır. O, birinci qrupa mübtəda və xəbərin əlaqəsindən əmələ gələn birləşmələri daxil edir və bunları “bitmiş söz birləşmələri” adlandırır. Həm də o, belə birləşmələri söz birləşmələrinin əsası hesab edir və “настало хорошая погода” birləşməsini misal gətirir. İkinci qrupa isə iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gələn, lakin cümlə təşkil etməyən birləşmələri daxil edir, bunları “bitməmiş söz birləşmələri” adlandırır, onları “bitmiş söz birləşmələri”nin hissələri hesab edir “хорошая погода” misalını verir. Məhz buna görə də, o, söz birləşmələrindən danışarkən belə bir nəticəyə gəlir ki, “bitmiş söz birləşmələri və bütöv cümlələr – dilçilikdə bir-birinin sinonimləridir”⁹⁵.

F.F.Fortunatov bu qənaəti ilə söz birləşmələrinin əhatə dairəsini kiçiltməyi kimi, onların öyrənmə işini də çətinləşdirir; çünki bir qrup birləşmələr vardır ki, onlar cümlədən xaricdə yaranır və tikinti materialı olaraq büt-

⁹⁴ Ф.Ф.Фортунатов. Курс лекции по введению в языкознание 1897-1898 и друг. лет, 1904, стр.393. Сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», 1950, 132.

⁹⁵ В.Н.Ярцева. Предложение и словосочетание», «Вопросы грамматического строя Москва, 1955, стр. 437.

töv şəkildə cümləyə daxil olur; məsələn, “məktəb direktoru gəldi” – cümləsində məktəb və direktor sözləri cümləyə ayrı-ayrı sözlər kimi yox, birləşmə şəklində (məktəb direktoru) daxil olur.

A.M.Peşkovski söz birləşmələri ilə cümlələr arasında keyfiyyətə fərq görmür. Odur ki, sözlərin hər cür birləşməsini, hətta cümlələri də (mürəkkəb cümlələr daxil olmaqla) söz birləşməsinin bir növü adlandırır⁹⁶.

A.M.Peşkovskiyə görə, cümlə ancaq söz birləşmələri anlayışından əmələ gələ bilər. Söz birləşməsi və cümlələr fikrin başqa formaları olması A.M.Peşkovski üçün bir qədər mübahisəli idi. Məlum olduğu üzrə, söz birləşmələri ancaq cümlələr vasitəsilə dilin kommunikativ vəzifəsinə daxil olduqdan sonra fikrin ifadəsinə xidmət edə bilər. Söz birləşmələri də sözlər kimi nominativ xarakter daşıyır. Buna görə də onlar dil üçün tikinti materialıdır. Cümlə isə həmin tikinti materialının forma və məzmunca birləşməsi nəticəsində əmələ gələrək bu və ya başqa bir fikri ifadə edir. Məhz buna görə də A.M.Peşkovskinin “sintaksis ancaq söz birləşmələrini öyrənir” fikri ilə razılaşmaq olmaz. Məlumdur ki, cümlə söz birləşmələrindən mübtəda ilə xəbərin qarşılıqlı əlaqəsindən əmələ gəldiyi kimi, tək-tək sözlərdən də əmələ gələ bilər. **Səhərdir. Axşamdır** və eləcə də **Bakı, Qız qalası** və s. kimi adlıq cümlələr buna misal ola bilər. Əgər ayrı-ayrı sözlərdən əmələ gələn belə

⁹⁶ А.М.Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. 1956, Москва, с. 34-60.

cümlələri söz birləşməsi adlandırsaq, onda gərək cümlə ilə sözü və cümlə ilə söz birləşmələrini eyniləşdirək.

A.A.Şaxmatov da F.F.Fortunatov kimi söz birləşmələrindən danışarkən onları bitmiş və bitməmiş deyə iki yerə bölür və göstərir ki, bitmiş söz birləşmələrinin əsas əlaməti onların predikativ xarakterdə olmasıdır. Buna görə də o yazır: “Predikativ əlaqələr artıq cümlədir”⁹⁷.

M.N.Petersonun fikrincə, sintaksisə ancaq söz birləşmələrindən ibarət olan cümlələr daxil olmalıdır⁹⁸. Məhz buna görə də V.P.Suxotin yazır ki, Peterson söz birləşmələri terminini çox geniş mənada başa düşür. O, buraya həm iki və həm də çox sözün birləşməsini, demək olar ki, sadə və geniş cümlələri də (mürəkkəb cümlələri – S.M) daxil edir⁹⁹.

Göründüyü kimi, “dilçilərdən bəziləri, ümumiyyətlə söz birləşməsini sintaksisin xüsusi obyektinə hesab etməmiş (Buslayev, Potebnya), onlar bu anlayışa olduqca müxtəlif mənalar vermişlər. İki bütöv sözün birləşməsində (Fortunatov) sözlərin sadə cümlələr kimi birləşməsini də (Peterson), tam ifadəni daxil etməklə sözlərin bütün birləşmələrini də (Peşkovski), cümlənin hissəsini də (Şaxmatov), hətta ayrı-ayrı sözləri də (Peşkovski) söz birləşməsi hesab etmişlər”.¹⁰⁰

⁹⁷ А.А.Шахматов. Синтаксис русского языка. 1951, Москва, с. 37.

⁹⁸ В.П.Сухотин. Проблема словосочетания в современном русском языке. Сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка». Москва, 1950, с.112.

⁹⁹ М.Н.Петерсон. «Очерки синтаксиса русского языка». 1923, Москва, с.28

¹⁰⁰ Вопросы синтаксиса современного русского языка. 1950, Москва, с.127

Bütün bu dilçilərin fikirlərinin Azərbaycan dilçiliyində və türkologiyada mövcud problemlərin həllində böyük rolu olmuşdur.

Rus dilçi-türkoloqlarının türk dillərinə aid yazılmış dilçilik ədəbiyyatında da söz birləşmələrinə bu və ya başqa cəhətdən toxunulmuşdur.

M.B.Balakayev qazax dilində söz birləşmələrindən danışarkən onların quruluşu və növlərindən ismi və feili birləşmələrdən, onları bir-birinə bağlayan əlaqələrdən bəhs edir.

N.K.Dmitriyev cümlə ilə söz birləşmələrini bir-birindən fərqləndirərək yazır ki, mübtəda ilə xəbərin əlaqəsi kimi dərk edilən sözlərin hər hansı sintaktik birləşməsi cümlədirsə, mübtəda ilə xəbərin əlaqəsi kimi dərk edilməyən hər hansı bir sintaktik birləşmə cümlə deyil, söz birləşməsidir¹⁰¹. N.K.Dmitriyevin fikrincə, söz birləşmələri həm cümlənin daxilində və həm də cümlədən xaricdə ola bilər. Onun fikrincə, həm cümlədə, həm də söz birləşmələrində subyekt vardır, ancaq bunlarda olan subyektlər bir-birindən fərqlənir. Cümlədəki subyekt fəal olduğu üçün hərəkətə istiqamət verirsə, söz birləşməsindəki subyekt isə qeyri-fəal olduğundan əşyalar arasındakı qeyri-hərəkəti əlaqə ifadə edir və bizim fikrimizdə potensial subyekt kimi dərk olunur.

Söz birləşmələrinin əmələgəlmə üsullarından E.M.Ubryatova özünün yakut dilinə aid yazdığı qrammatika kitabında danışır¹⁰². O, söz birləşmələrinin əmə-

¹⁰¹ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 1958, Москва, с. 202-206.

¹⁰² Е. М.Убрыатова. Исследования по синтаксису якутского языка. Москва, 1950.

lə gəlməsini ancaq cümlədə başa düşür. Onun fikrincə, cümlə üzvlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasını müəyyənləşdirmək üçün söz birləşməsi növlərinin müəyyənləşdirilməsi əsasdır. E.M.Ubryatovaya görə, qrammatikanın bir şöbəsi olan sintaksisdə cümlə və onun növləri, cümlə üzvləri öyrənilməlidir. Deməli, o, söz birləşmələrini ancaq cümlədə başa düşür.

Məlum olduğu üzrə, söz birləşmələri də sözlər kimi, ancaq cümlə daxilində dilin kommunikativ vəzifəsinə xidmət edə bilər. Buna görə də söz birləşmələrindən danışarkən müstəqil mənaya malik olan iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlib vahid bir anlayış haqqında təsəvvür yaradan birləşmələr nəzərdə tutulur. Elə bu əlamətinə görə də söz birləşmələri cümlələrdən fərqlənir. Söz birləşmələrində əsas aparıcı söz qalan sözləri tabelilik əsasında öz ətrafında qruplaşdırır.

N.A.Baskakov istər qaraqalpaq dilində və istərsə də başqa türk dillərində əsas sintaktik vahidləri cümlə və söz birləşmələri adlandırır¹⁰³. Cümləni yaradan söz qruplarında və ya birləşmələrdə hökm ifadə olunduğunu, söz birləşmələrini əmələ gətirən söz qruplarında isə hökm ifadə olunmadığını qeyd edir. Həmçinin o, söz birləşmələrini **sabit** və **qeyri-sabit** deyərək iki yerə bölür. Sabit söz birləşmələrini söz yaradıcılığı, qeyri-sabit söz birləşmələrini isə sintaktik kateqoriyaya aid edir¹⁰⁴.

¹⁰³ Н.А.Баскаков. Словосочетания в каракалпакском языке, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, III синтаксис. Москва, 1961, 50-61.

¹⁰⁴ Yəni orada, s. 50

N.A.Baskakov sintaktik əlaqə xüsusiyyətlərinə görə, söz birləşmələrini **yanaşma** və **uzlaşma** olmaq üzrə iki yerə bölür: yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələrinin tərəfləri heç bir sözdəyişədirici şəkilçi qəbul etmir: **ata pışık**. Uzlaşma əlaqəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələrinin özünü də iki yerə bölür. Birinci qrupa birləşmənin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan, ikinci tərəfi isə nisbət şəkilçisini qəbul edən birləşmələri daxil edir; **göz jası**. İkinci qrupa isə birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi nisbət şəkilçisi qəbul edən birləşmələri daxil edir: **menin gözim**.

S.S.Mayzel türk dili materialları əsasında izafətin üç növündən (yəni I, II və III növ) bəhs etmiş və hər növün ayrı-ayrılıqda əmələ gətirdiyi məna xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

Mayzel izafətin birinci növünün 9, ikinci növünün 21 və üçüncü növünün 7 məna növünü müəyyənləşdirmişdir¹⁰⁵.

Ümumi dilçilikdə söz birləşmələrinin predikativ və qeyri-predikativliyi də bir problemə çevrilmişdir. Hətta bu barədə uzun zaman mübahisələr və bir-birinə zidd fikirlər də olmuşdur. Hətta bəzi rus dilçi-türkoloqları M.N.Peterson və V.M.Peşkovskinin təsiri altında söz birləşmələri ilə cümlələri eyniləşdirirdilər. Xüsusilə qeyri-predikativ feili söz birləşmələrlə budaq cümlələr qarışdırılır.

Qeyri-predikativ feili söz birləşmələri (*Qeyri-predikativ feili söz birləşmələri dedikdə, feili bağlama, feili*

¹⁰⁵ С.С.Майзел. Изафет в турецком языке. 1957, М

sifət, məsdər tərkibləri ilə əmələ gələn birləşmələri nəzərdə tuturuq. Bundan sonra bunların əvəzinə feili söz birləşməsi işlədiləcəkdir.) haqqında istər, ümumiyyətlə, türkologiyada və istərsə də Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər olmuşdur. N.K.Dmitriyev türk¹⁰⁶, qumuq¹⁰⁷, başqırd¹⁰⁸ və eləcə də başqa türk dillərində feili söz birləşmələrinin çox geniş yayıldığını qeyd edir və bunlara iki cəhətdən yanaşır: ayrıca subyekt (mübtədası) olan və ayrıca subyekt (mübtədası) olmayan feili söz birləşmələri. Ayrıca subyekt olanları “...keçid tipli budaq cümlə” və ayrıca subyekt olmayanları isə sadə cümlənin genişlənmiş üzvü adlandırır.

A.N.Kononov türk və özbək dillərinə aid yazdığı qrammatik kitablarında feili söz birləşmələrini (tərkibləri) sadə cümlənin genişlənmiş üzvü adlandırsa da, bunları budaq cümlənin mənasını verən üslubi bir forma kimi izah edir¹⁰⁹, V.A.Qordlevskinin fikrincə, türk dilində olan feili söz birləşmələri (feili bağlama və feili sifət tərkibləri) rus dilindəki müxtəsər budaq cümləyə bərabərdir¹¹⁰. N.A.Baskakov noqay və qaraqalpaq dillərinin materialları əsasında feili söz birləşmələrini (feili bağlama və feili sifət tərkibləri) budaq cümlə yox,

¹⁰⁶ Н.К.Дмитриев. Турецкий язык. 1960, М., стр 73-75.

¹⁰⁷ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. 1940, М.; - Л.

¹⁰⁸ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 1948, М.-Л. стр. 245-248.

¹⁰⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, 1956, М.-Л. стр. 470-487; Грамматика современного узбекского литературного языка. 1960, М.-Л. стр. 364-378.

¹¹⁰ В.А.Гордлевский. Грамматика турецкого языка. 1928, М., стр. 113-132-140.

sadə cümlənin genişlənmiş üzvü hesab edir¹¹¹. O, qeyd edir ki, tərkibli cümlələr sadə cümlələrdən fərqlənmir. Feili sifət tərkiblərindən bəhs edərkən N.A.Baskakov qeyd edir ki, cümlənin hər bir genişlənmiş üzvü, mənaca müstəqil cümlə olmaqla bərabər, formal cəhətdən mənsubiyyət ifadə edən təyini birləşmədir və cümlə içərisində elə bu mövqedə işlənir¹¹². Sonra o yazır ki, cümlənin hər hansı bir üzvü belə tərkiblərlə ifadə oluna bilər və cümlə üzvlərinin bu sistemi bütün türk dillərinə aid ola bilər¹¹³. Beləliklə, aydın olur ki, N.A.Baskakov feili söz birləşmələrini budaq cümlə hesab etmir. İ.A.Batmanov da feili söz birləşmələrini budaq cümlə deyil, sadə cümlənin bir üzvü hesab etmişdir¹¹⁴.

Azərbaycan dilçiliyində M.Kazım bəydən başlamış sovet dövrünə qədər feili söz birləşmələrinə ya toxunulmamış, ya da onlar səhv izah edilmişdir. Belə ki, dilçilərin bəziləri feili söz birləşmələrinin mürəkkəb cümlədə ixtisar məqsədi ilə işlədilməsini (M.Kazım bəy)¹¹⁵ bəziləri budaq cümlə kimi qəbul etmişdir (L.Budaqov)¹¹⁶.

¹¹¹ Н.А.Баскаков. Ногайский язык и его диалекты, грамматические тексты, словарь, М.-Д., 1940

¹¹² Н.А.Баскаков. Предложения с развернутыми членами в каракалпакском языке, adı çəkilən əsəri, səh. 112.

¹¹³ Yənə orada, səh. 113.

¹¹⁴ И.А.Батманов. «Очерки синтаксиса узбекского языка». 1933, Ташкент. стр. 45.

¹¹⁵ М.Казым-Бек. Грамматика турецкого-татарского языка. 1839, Казань, стр. 502-510.

¹¹⁶ Л.Будагов. Руководство к изучению азербайджанского-турецкого языка, 1857, стр. 122-123

NƏTİCƏ

Azərbaycan dilçiliyinin sosialist inqilabından (1920) əvvəl və sonrakı dövrdə formalaşib inkişaf etməsində rus dilçi-türkoloqlarının böyük xidmətləri olsa da, bu barədə ayrıca tədqiqat əsəri, kitab və monoqrafiya yazılmamışdır. Azərbaycan dilçiliyinin ayrı-ayrı dövrləri ilə bağlı müxtəlif illərdə yazılmış həcmcə çox da böyük olmayan əsərlər əlamətdar ildönümlər və yubileylər münasibətilə yazılmış, ən başlıcası isə həmin əsərlər tarixi-xronoloji ardıcılığın dar, mahiyyət etibarilə çox da geniş olmayan çərçivədən kənara çıxmamışdır, həmçinin həmin bu araşdırmalar ənənəvi xarakter daşmışdır. Azərbaycan dilçiliyinin tarixini sistemli, ardıcıl əks etdirən ümumiləşdirici bir əsərin və yaxud Azərbaycan dilçiliyinin digər problemləri ilə bağlı elmi-tədqiqat əsərləri yazmaq üçün belə bir tədqiqatın hazırlanması zəruridir.

Rus dilçi-türkoloqları inqilabdan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dilini, əsasən, iki istiqamətdə tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymuşlar:

a) Rus dilçi-türkoloqları Azərbaycan dilini, eyni zamanda inkişaf etmiş digər türk dillərini praktik məqsədlərlə - yəni lüğət, dərslik, dərs vəsaitləri, tədris proqramları və s. tərtib etmək məqsədi ilə tədqiq etmişlər.

b) Rus dilçi-türkoloqları dilçilik nəzəriyyəsini daha da inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan və digər türk dil-

lərini müqayisəli tədqiq etməklə və ya Azərbaycan dilini ayrıca araşdırma obyektini seçməklə dilin konkret nəzəriyyəsinə ictimai praktika ilə əlaqələndirib tədqiq etməşlər.

Azərbaycan dilinin tədqiqi tarixi, əsasən, aşağıdakı dövrlərə bölünür:

1. XI əsrdən XIX əsrin birinci rübünədək olan dövr;
2. XIX əsrin birinci rübündən Sovet hakimiyyəti qurulanaqədər olan dövr.

Sovet dövrü Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa üstünlük veririk:

1. 20-ci illər.
2. 30-cü illər.
3. 40-60-cı illər və ondan sonrakı dövr.

Əvvəlki iki dövrdə Azərbaycan dili, əsasən, digər qohum dillərdən təcrid olunmadan tədqiq olunmuşdur. 20-ci illərdə Azərbaycan dilçiliyi özünün təşəkkül dövrünə qədəm qoymuş, 30,40 və 60-cı illərdə rus dilçi-türkoloqları bilavasitə milli kadrların yetişdirilməsi qayğısına qalmışlar. Eyni zamanda həmin dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyinin yeni sahələri, bu elmdə dialektologiya, üslubiyyat, dil tarixi, riyazi dilçilik, tərcümə dilçiliyi və s. sahələr yaranır, dilçiliyin semasiologiya, leksikologiya, leksikoqrafiya, fonetika və b. şöbələrin diferensiallaşması prosesi də sürətlənir.

Tədqiqatdan bir daha aydın olur ki, istər XIX əsrdə, istərsə də XX əsrin əvvəllərində, həmçinin sovet dövründə rus dilçi-türkoloqlarının tədqiqatları milli varislik üzərində qurulmuşdur. Xüsusən M.Kaşğarının,

M.Kazım bəyin, T.Makarovun, L.M.Lazarevin, C.E.Malovun, M.P.Melioranskinin, L.Budaqovun tədqiqatları Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyinin formalaşması və inkişafı üçün bir qaynaq, mənbə rolunu oynamışdır.

Rus türkoloqlarının qarşısında duran əsas məsələ Azərbaycan dilinin tarixi, mənşəyi və türk dilləri içərisində yeri problemlərini həll etməklə bağlı idi.

Görkəmli türkoloqlardan V.V.Bartold, L.V.Şerba, A.Y.Krımski, N.İ.Aşmarin, A.C.Camoyloviç, N.A.Baskakov, E.E.Malov, A.N.Kononov, İ.İ.Meşşaninov, V.V.Vinoqradov və başqaları Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə, milli kadrların hazırlanmasına xüsusi qayğı göstərmişlər. Həmin dilçilərin yetişdirdiyi milli kadrlar sonralar Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin özək hissəsi olan Azərbaycan dilçiliyi üçün xeyli iş görmüş və onu zənginləşdirmişlər.

N.İ.Aşmarin dialektologiya, N.K.Dmitriyev qrammatika, N.A.Baskakov terminologiya, İ.İ.Meşşaninov dil tarixi, E.E.Malov yazılı abidələrin öyrənilməsi və s. sahəsində bilavasitə aparıcı rol oynamışdır.

Bununla yanaşı, türkoloq olmayan qabaqcıl rus dilçilərinin də fikirləri, onların nəzəri təlimləri Azərbaycan dilçiliyi üçün də əhəmiyyətli olmuşdur. F.F.Fortunatov, A.M.Peşkovski, A.A.Şaxmatov, A.Şerba, V.V.Vinoqradov və başqalarının əsərləri Azərbaycan dilinin tədqiqi üçün, Azərbaycan dilçiliyinin formalaşması üçün əvəzsiz dəyərli mənbə olmuşdur.

İstifadə edilən ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Z. Sovet hakimiyyəti illərində dilçiliyimizin inkişafı. ADU-nun «Elmi əsərləri», 1967, №-4, səh.10-15.
2. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf perspektivləri (tematik məcmuə). 1981-ci il, S.M.Kirov adına ADU-nun nəşri.
3. Azərbaycan tarixi. 1961, I cild, Bakı, .187.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası.Bakı, 1960, Bakı.
5. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı, 1961, Bakı.
6. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı. 1979
7. Axundov. S.Q. Azərtürkcə yeni dolu sözlük. 1980, (əlyazma şəklində) Bakı..
8. Birinci ümumittifaq türkoloji qurultayın materialları. Bakı.1926.
9. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri. 1956, Bakı, №-4.
10. Çobanzadə B. və Ağazadə F. Qrammer. Bakı.1929.
11. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri. API-nin nəşri. 1938, Bakı.
12. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilçiliyi inqilab meyvəsidir. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, 1947, №-10.
13. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan sovet dilçiliyi 40 ildə. API-nin Əsərləri. 1960, 14-cü cild.

14. Dəmirçizadə Ə.M. Klassiklər dil və yazı haqqında. Bakı, 1980.

15. Engels F. Anti-Dürinq. 1967, Bakı.

16. Əliyeva Z.İ. Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası, namizədlik Monoqrafiyası.

17. Əfşar M. Fənni-sərfi-türki. Azərb.SSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Kitabxanası.

18. Füyuzat qəzeti, №-21.

19. Həsənov İ. və Şərifova A. Qrammer. 1930, Bakı.

20. Hüseynzadə M. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı.

21. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Azərbaycan SSR EA-nın nəşri. Bakı, 1968.

22. Qasımov M.Ş. Sovet dövrünə qədər Azərbaycan dilinin tədqiqi məsələsi.

Azərb.SSR EA Xəbərləri. 1957, Bakı. №-2, səh.177-187.

23. Qafur Rəşad Mirzəzadə. - Təfsirli xalq lüğəti. Bakı, 1921

24. Quliyev V. Mirzə Kazım bəy. Bakı, 1988.

25. Qurbanov A.M., B.İbrahimov. Azərbaycan dilçiləri. Bakı.1970

26. Qurbanov A.M., Dilçiliyin tarixi. 1970, Bakı, səh.5.

27. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. 1976, Bakı.

28. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 1985, Bakı.

29. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik məsələləri. 1972, Bakı. V.İ.Lenin adına API-nin nəşri.

30. Marks K., Engels F. 1953, Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı.

31. Meşşaninov İ.İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair. «Azərbaycan məktəbi. 1944, Bakı. №-2-3, səh.22-30.

32. Məmmədov M. Nərimanov və ana dili. 1974, Bakı.

33. Orucov Ə.Ə. Əkinçi» qəzetinin dili. 1947, Bakı.

34. Müasir Azərbaycan dili. 1980, Bakı.

35. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçiliyin tarixi. 1988, Bakı.

36. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. 1967. Bakı.

37. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilçilik elmini yarananlar və inkişaf etdirənlər. ADU-nun Elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası). 1969, Bakı. №1,2; səh.146-160.

38. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. 1960, Bakı. №-2, səh.45.

39. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Maarif nəşriyyatı. Bakı. 1967.

40. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Azərbaycan SSR EA-nın nəşri. 1957, Bakı.

41. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rus alimlərinin rolu (Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, İctimai Elmlər seriyası). 1964, Bakı. №-3, səh.37-44.

42. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. 1968, Bakı.

43. Şirəliyev M.Ş. SSRİ Elmlər Akademiyası və Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. Azərb. SSR EA Xə-

bərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). 1974, Bakı. №-1, səh.17.

44. Şirəliyev M.Ş. Oktyabr inqilabı və azəri dilçiliyinin nailiyyətləri. Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. 1969, Bakı. s.5-16.

45. Şərif A., Həsənov İ., Babazadə Ə. Qrammerdən iş kitabı. 1932, Bakı.

46. Şərif A. Azərbaycan türk dilini öyrənmək yolunda nə kimi işlər görülür. «İnqilab və mədəniyyət». 1930, Bakı. №-9, səh.40.

47. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (zərf və köməkçi nitq hissələri). 1981, Bakı.

48. Türkcə-sərf-nəhv. Bakı.1924

49. Zeynalov F.R. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. 1954, Bakı.

50. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində qoşmalar və köməkçi adlar məsələsi. ADU-nun «Elmi əsərləri». 1962, Bakı.

51. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı. 1971

52. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. 1981, Bakı.

S.M.Kirov adına ADU-nun «Elmi əsərləri». 1960, Bakı. №-2, səh.45-54.

LÜGƏTLƏR

1. Azərbaycan dilinin canlı şivələr lüğəti (A və B hərfləri). Bakı, 1931
2. Babazadə Ə., Quliyev D., Əliyev Y., Əfəndiyev C. Orfoqrafiya lüğəti. Bakı. 1940
3. Xulufli V. İmla lüğəti. Bakı, 1929

II. RUS DİLİNDƏ

1. Азизов Ф. Семантико-грамматические особенности послелегов в Азербайджанском языке. Баку. 1989
2. Алимйрзоев Х.О. Азербайджанский Государственный Университет за 50 лет. 1969, Баку, Изд-ва АГУ, стр. 373-390.
3. Амирова Т.А., Олховников Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. 1975, Москва, стр.28-29.
4. Ахундов А.А. Ролы ученых Азгосуниверситета в развитии азербайджанского языкознания. В. кн. Вопросы тюркских языков и взаимоотношение их с другими языками. 1972, Баку. стр.3-8.
5. Ахундов А.А. Филологические науки в Азерб.гос.ун.-те. В. кн. Научная конференция университетов Закавказья, посвященная 50 летию образования СССР. Обзорные доклады (27-30 сентября 1972 года), Тбилиси, из-во Тбилисскунта, 1972, стр.3-8.

6. Ахундов А.А. Развитие филологических наук в Азербайджанском Государственном Университете. Учен.зап.Азерб.гос.ун-та. Серия языка и лит-ры. 1973, №4, стр.3-7.

7. Ашмарин Н.И. О старом и новом алфавите». В кн. Агамалыоглы С.А. Неотложные нужды тюркски-татарских народов. 1905, Б., стр.82-86.

8. Ашмарин Н.И. Общий обзор народных тюркских говоров г. Нухи. Баку. 1920

9. Ашмарин Н.И. Кое-что о прошлом тюркологии и ее настоящем состоянии. В кн.Первый Всесоюзный тюркологический съезд 26 февраля 5 марта. Стенографический отчет. 1926, Баку, стр.142-146.

10. Багиров Т.К., Чобанзаде Б.В. – Языковое строительство в АзССР. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, т.30 (Наука в АССР за 15 лет). 1936, Баку, стр.178-208.

11. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стр.125.

12. Бартольд В.В. Сочинения, т. ЫЫЫ. М.1963.

13. Баскаков Н.А. Словосочетания в Каракалпакском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч.Синтаксис, Москва, 1961.

14. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты (грамматические тексты, словарь), Москва, 1940.

15. Баскаков Н.А. (Выступление об истории азерб.языка) В кн. «Труды объединенной научной сессии (АН СССР и Акад.Наук Закавказских республик) по общественным наукам». 29 марта – 2 апреля, 1954 г. Стенограф. отчет Б., Изд.АН Азерб. ССР, 1957, стр.757-759.

16. Баскаков Н.А. Развитие языков и письменности народов СССР. На материалах тюркских языков. Вопросы языкознания, 1952, №-3, стр.19-44.

17. Баскаков Н.А. Залоги в Каракалпакском языке. 1951, Ташкент.

18. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, ч.ЫЙ 1952.

19. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков словосочетание и предложение», М., 1975.

20. Баскаков Н.А. Введение в изучении тюркских языков, Москва, 1969.

21. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М, 1960.

22. Батманов И.А. Очерки синтаксиса узбекского языка, Ташкент, 1933.

23. Богородицкий А.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. 1953, Казань.

24. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. 1910, Изд-е, ИУ, Казань.

25. Будагов Л. – Руководство к изучению азербайджанско – турецкого языка. Москва, 1857.

26. Векилов А.П. Турецкая диалектология. 1973, Ы часть, Л..

27. Виноградов В.В., Серебренников Б.А. – О состоянии и задачах советского языкознания. Из-во АН СССР, отделение литературы и языка, т. ХЫЫЫ, №-4, стр.321.

28. Виноградов В.В. Русский язык. 1947, М., Л.

29. Виноградов В.В. Вопросы теорий и историй языка. Москва, 1952

30. Виноградов В.В. Вопросы синтаксиса современного русского языка. Москва, 1950

31. Дыренкова Н.П. Грамматика Хакасского языка (фонетика и морфология). 1948, Абакан.

32. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Москва, 1941.

33. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. 1940, М., Л.

34. Дмитриев Н.К. Некоторые вопросы азербайджанского языкознания. 1949, Труды АГУ, Баку.

35. Дмитриев Н.К. Турецкий язык, ИВЛ.1960, Москва, стр.73-74.

36. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва, 1948.

37. Дмитриев Н.К. К истории аффиксов сказуемости. В кн. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч.ЫЫ, Морфология, Москва, Из-во. АН СССР, 1956, стр.5-15.

38. Записки коллегии востоковедов АН СССР. 1928.

39. Зифелтд А.П. Деятельности общества обследования и изучения Азербайджана за два года (Доклад, читанный на торжественном заседании по случаю 2-х летия общества. 8 ноябрь, 1925 года).

40. Иванов В.В. Генеалогическая классификация языкового родства. 1954, М.

41. Известия АГУ им.В.И.Ленин. 1928, Баку, т.ЫВ, стр.269-295.

42. Исхаков Ф.Г. Имя существительное, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков (Морфология). 1956, М.

43. М.Казым бек. Грамматика турецко-татарского языка. 1839, Казань.

44. Каракалпакский язык. ЫЫ ч. 1952, М.

45. Кононов А.И. Некоторые вопросы дальнейшего развития тюркского языкознания в СССР. Советская тюркология. 1978, Баку. №-2, стр.3-8.

46. Кононов А.Н., Кенесбаев С.К., Благова Г.Ф. Всесоюзная тюркологическая конференция. «Советская тюркология». 1976, Баку. №-3, стр.3-9.

47. Кононов А.Н. Некоторые вопросы дальнейшего развития тюркского языкознания в СССР. Советская тюркология. 1978, Баку. №-2, стр.3-8.

48. Кононов А.Н. «История изучения тюркских языков в России» (до октябрьский период). 1972, Л.

49. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва, 1960

50. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. Москва, 1956.

51. Кононов А.Н. История лингвистических учений. 1968, М.

52. Гаджиева Н.З. Азербайджанское языкознание за 40 лет. Из во АН Азербайджанской ССР, 1957, №-12, стр.203-217.

53. Макаров Т. Татарская грамматика кавказского наречия. 1848, Тифлис.

54. Малов С.Е. Советская тюркология за 30 лет (1917-1947). Вестник АН Казахской ССР. 1949, №-5, стр.84-97.

55. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. 1951, М.

56. Майзел С. Изафет в турецком языке. 1957, Н.

57. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. 1897 г, часть ЫЫ, Синтаксис, СПб.

58. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке, СПб, 1900.

59. Мешшанинов И.И. Доисторический Азербайджан. Известия. О-ва obs. и изучение Азербайджана, №-1, Баку, 1926.

60. Миханкова В.А. Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности. 1949, Изд.3, М-н.

61. Мусаев К.М. В.И.Ленин и развитие тюркских языков в СССР» (К 110 летию со дня рождения В.И.Ленина) Советская тюркология. 1980, Баку, №-2, стр.3-13.

62. Петерсон М.Н. Очерки синтаксиса русского языка. 1923, М.

63. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, 1956.

64. Рагимов М.Ш., Алекперов А.К. Современное состояние и перспективы развития Азербайджанского языкознания, Советская тюркология. 1970, Баку, №-5, стр.3-12.

65. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Москва, 1957.

66. Реформатский А.А. Введение в языкознание. 1956, М.

67. Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Изд-я Института живых восточных языков. 1922, Петроград.

68. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке. Вопросы синтаксиса современного русского языка. Москва, 1950.

69. Тюркологический сборник. 1951, стр.5-30.

70. Тюркологический сборник. 1972, стр.51-61, 141-185.

71. Тюркское языкознание в СССР за пятьдесят лет. Советская тюркология. Баку, 1972, №-6, стр.3-15.

72. Убратов Е.М. Исследования по синтаксису якутского языка. М., Л., 1950.

73. Ученые записки МГУ. 1946, Москва, т. ЫЫЫ, 2 книга, стр.98.

74. Фортунатов Ф.Ф. Курс лекции по введению в языкознание 1887-1888 и др.года. Москва, 1904.

75. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. 1951, М..

76. Ширалиев М.Ш. Развитие азербайджанского языкознания. Советская.тюркология.1977, Баку. №-6, стр.40-48.

77. Ширалиев М.Ш. Об актуальных задачах Азерб.языкознания. Советская.тюркология. 1975, №-3, стр.3-6.

78. Ширалиев М.Ш. Н.И.Ашмарин и развитие азерб.диалектологии. Советская тюркология». 1970, Баку, №-6, стр.70-76.

79. Шор Р.О. К вопросам о сокращении алфавита, култура и писменность Востока. 1928, Книга2-я, Б., стр.62-75.

80. Шор Р.О. Из инструментально-фонетических наблюдений о так называемом озвончании заднеязычного в азербайджанско-тюркском языке, Советская языкознание. Москва, 1936.

81. Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание: Вопросы грамматического строя. Москва, 1955.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil. AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ VƏ ONUN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİ	
1. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf dövrləri	8
2. Sosialist inqilabına qədərki dövrdə Azərbaycan dilinin tədqiqi problemləri	14
3. Azərbaycan sovet dilçilik elminin təşəkkülü	36
4. Rus dilçi-türkoloqları Azərbaycan dili və onun türk sistemli dillər içərisində yeri haqqında	42
II Fəsil. AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA RUS TÜRKOLOQLARININ ROLU	
2.2.1 Azərbaycan dilinin elmi grammatikasının yaradılması və bir sıra nəzəri problemlərin həlli. N.K.Dmitriyev	57
2.2.2. Milli kadrların hazırlanmasında rus dilçi-türkoloqlarının rolu	69
2.2.3. Morfoloji kateqoriyaların tədqiqində rus dilçi-türkoloqlarının rolu	85
2.2.4. Rus dilçi-türkoloqlar grammatik kateqoriyalar haqqında	90
4. Köməkçi nitq hissələrinin tədqiqində rus dilçi türkoloqlarının rolu	96
5. Sintaksislə bağlı bəzi problemlərin həllində rus dilçi-türkoloqlarının rolu	100
Söz birləşməsi	101
Nəticə	110
İstifadə edilən ədəbiyyat	113

SƏRTİB İSLAMOĞLU

**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK
ELMİNİN İNKİŞAFINDA
RUS TÜRKOLOQLARININ ROLU
(1920-1960-cı illər)**

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 17.12.2024
Şərti çap vərəqi 8. Sifariş № 689
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4

SƏRTİB İSLAMOĞLU

(Məhərrəmov Sərtib İslam oğlu)

1954-cü il iyul ayının 22-də Qərbi Azərbaycanın Vedibasər mahalının Xalısə kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsilini doğma kəndlərindəki məktəbdə almış, 1975-ci ildə ADPU-nun filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Bir müddət Azərbaycan Respublikasının Xaçmaz rayonunda (1975-1978-ci illər), sonra isə anadan olduğu kənddəki orta məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir (1978-1983-cü illər).

1983-1985-ci illərdə Xalısə kəndində azad komsomol təşkilatının katibi vəzifəsində çalışmış, təsərrüfatda işləmişdir. 1985-ci ildə Bakıya köçmüş, 1991-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Mətbuatda Dövlət və Hərbi Sirləri Mühafizə edən Baş İdarənin böyük redaktoru işləmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin mətbuat mərkəzində redaktor vəzifəsində çalışmışdır.

S.Məhərrəmov Vətənimizin sınaqlı günlərində xidməti vəzifəsi ilə əlaqədar Xankəndidə olmuş, fəvqəladə vəziyyət şəraitində təhdidlərə baxmayaraq, qarşısına qoyulan tapşırıqları (Respublikada erməni dilində nəşr olunan mətbu orqanların fəaliyyətinə nəzarət) layiqincə yerinə yetirmişdir.

1991-2003-cü illərdə müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, fərdi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Müxtəlif qəzet, jurnal, almanaxlarda yüzlərlə şeir, hekayə və bədii-publisistik məqaləsi dərc olunmuş, dövlət radio-su ilə radio-pyesləri səsləndirilmişdir.

Sərtib İslamoğlu 2003-cü ilin fevral ayından nəşrə başlayan «VEDİBASAR» adlı müstəqil qəzetin təsisçisi və baş redaktorudur. Qəzetin nüsxələri mətbuat tariximizdə ilk olaraq illər üzrə ayrı-ayrı cild şəklində nəşr edilmişdir.

«Xalısə-Kəndimiz-dərdimiz» (2006), «Döyüşkən polkovnik Telman Mehdiyev» (2014), «Xal düşən ömür» (2014), «Qələmim-həmdəmin» I hissə (2014), «Mən Adil Nağıyevəm» (2016), «Alim ömrü əbədidir» (2020), «Qərbi Azərbaycan toponimlərinin həqiqətləri» (həmmüəllif) (2024) kitablarının müəllifidir.

Ailəlidir, iki övladı (Vüsalə, Vüsal); iki nəvəsi (Münəvvər, Aytac) var.